

วิวัฒนาการของเครื่องแต่งตัวชคพระและนาง

แม้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะกำหนดขอบเขตของการวิจัยอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงในปี พ.ศ. 2325 จนถึง พ.ศ. 2539 ซึ่งเป็นปีที่ 50 ในรัชกาลที่ 9 ดังที่ปรากฏในชื่อของวิทยานิพนธ์นั้น แต่จากการศึกษาพบว่า เครื่องแต่งตัวชคพระและนางของละครว่า ได้มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะขอลงความมาเป็นมาในช่วงสมัยอยุธยาด้วยโดยสังเขป เพื่อให้ทราบลักษณะของเครื่องแต่งตัวละครที่เชื่อกันว่ามี "รูปแบบ" ที่เป็น "แบบฉบับ" มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็จะได้พรรณาต่อไปนี้

ที่มาของเครื่องแต่งตัวละคร

แต่เดิมในกรุงศรีอยุธยา มีละครว่าพื้นบ้านเล่นกันอยู่ทั่วไปเรียกว่า "ละครนอก" ซึ่งเป็น "ละครผู้ชาย" มีผู้เล่นเป็นชายล้วน แต่งตัวอย่างคนธรรมดาสามัญ หากว่าจะห้ามทเป็นตัวนาง ก็เอาผ้าขาวม้ามามาหมททำเป็นผ้าสไบเฉียง พอให้รู้ว่าตอนนั้นกำลังห้ามททเป็นหญิง ต่อมาเมื่อการ เล่นละครเป็นที่นิยมแพร่หลายขึ้น จึงมีผู้คิดประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวสำหรับละครขึ้น

เนื่องจากเรื่องราวที่ละครนิยมนำมาเล่นนั้น มักจะเป็นเรื่องราวประเภทจักรๆ วงศ์ๆ ที่มี "ตัวเอก" ในเรื่องเป็นเทวดาหรือกษัตริย์ ดังนั้นผู้ที่คิดประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวละครในสมัยแรกเริ่ม จึงมีความคิดที่จะให้ตัวละครที่เล่นเป็นเทวดาหรือกษัตริย์ในเรื่องราวต่างๆ นั้น แต่งตัวความอย่างกษัตริย์จริงๆ ในสมัยนั้น การสร้างเครื่องแต่งตัวละครในชั้นแรกจึงเกิดจากการสร้างเลียนแบบชั้นส่วนของ "เครื่องต้น" อันเป็นเครื่องทรงขององค์พระมหากษัตริย์ครั้งที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า

"เครื่องแต่งตัวโชนละคร เป็นของถ่ายแบบอย่างมาแต่เครื่องยศศักดิ์ท้าวพระยา แต่ดัดคำบรรพทเป็นพื้น"

ที่มาและความหมายของคำว่า "ยี่นเครื่อง"

เครื่องแต่งตัวชุดแรกของละครว่า ที่เลียนแบบมาจากชิ้นส่วนของ "เครื่องต้น" ก็คือ "ชุดพระ" หรือที่เรียกกันทั่วไปในสมัยโบราณว่า "ยี่นเครื่อง" นั้น มีที่มาว่า

แต่เดิมในสมัยอยุธยา ละครโรงหนึ่งจะมีตัวละครที่สำคัญประมาณโรงละ 3 ตัวคือ ตัวนายโรง ตัวนาง และตัวจ่าอวด ซึ่งมักจะเล่นเฉพาะแต่บางเรื่องบางตอนที่เล่นได้พร้อมกันทั้ง 3 ตัว โดยตัวนายโรงจะเป็น "ตัวเอก" ที่แต่งตัวด้วยเครื่องละครครบชุดยกคนเดียว เช่นถ้าเล่นเรื่องรถเสน นายโรงก็จะเป็นตัวพระรถเสน ตัวนางเป็นนางเมรี ตัวจ่าอวดเป็นม้าของพระรถเสน หรือถ้าเล่นเรื่องมโนห์รา นายโรงก็จะเล่นเป็นพระสชน หรือไม่ว่าจะเล่นเรื่องใด นายโรงก็จะเล่นเป็นตัวเอกที่แต่งเครื่องละครครบชุดยกคนเดียวเหมือนกัน จึงถูกเรียกว่า "ตัวยี่นเครื่อง" ส่วนเครื่องแต่งตัวละครที่นายโรงแต่ง หรือตัวยี่นเครื่องใสนั้น ก็จะถูกเรียกว่า "ยี่นเครื่อง" ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ ไททรงกล่าวไว้ว่า

"ในละครโรงหนึ่ง ก็เห็นจะแต่งแต่คนเดียว เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ตัวยี่นเครื่อง ความบ่งว่าละครตัวอื่นมิได้แต่งเครื่อง หรือถ้ามีแต่งเครื่องเป็นหลายอย่าง ก็คงเรียกให้ต่างกันว่า ยี่นเครื่องพระและยี่นเครื่องนาง จะหาเรียกแต่ว่ายี่นเครื่องเท่านั้นไม่"^๒

นอกจากนี้คำว่ายี่นเครื่องยังหมายถึง "ตัวผู้เล่นละคร" ด้วย เช่นคำว่า "ยี่นเครื่องรอง" หรือ "ยี่นเครื่องเลว" ที่นอกจากจะหมายถึง ผู้ที่แต่งเครื่องละครชนิดที่ตีหรืองาม ชนิดรองลงไปจนถึงชนิดเลวแล้ว ยังหมายถึงว่าเป็นตัวละคร "ตัวรอง" ลงไปด้วย ดังที่ปรากฏใน "กฎหมายศักดินาพลเรือน" (พ.ศ. 1919) ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ 1 (พังว) สมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งเอ่ยถึงศักดินาของ "พนักงานละคร" ว่า

นายโรง	นา	200
ยี่นเครื่องรอง	นาคล	100
นางเอก		
ยี่นเครื่องเลว	นาคล	80 ^๓
นางเลว		

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

^๓ กฎหมายศักดินาพลเรือนครั้งกรุงเก่า (ฉบับตราสามดวง), สมุดไทยขาว, หน้า 42.

จากหลักฐานที่มีการใช้คำว่า "ยีนเครื่อง" เรียกพนักงานละครดังกล่าวนั้น อาจสันนิษฐานว่า "เครื่องแต่งตัวยีนเครื่อง" น่าจะต้องมีการประดิษฐ์ขึ้นมาก่อนจะถึงสมัยอยุธยา และต้องมีการใช้คำว่า "ยีนเครื่อง" จนเป็นที่เข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปแล้ว เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาตอนต้น จึงสามารถใช้เป็นคำเรียกชื่อพนักงานละคร ในกฎหมายได้

ลักษณะ "เครื่องแต่งตัวยีนเครื่อง" ในสมัยอยุธยาตอนต้น

(พ.ศ. 1893- พ.ศ. 2171)

เครื่องแต่งตัวยีนเครื่องในยุคเริ่มแรกก่อนถึงสมัยอยุธยานั้น ไม่ปรากฏหลักฐานให้ทราบได้ว่ามีลักษณะเป็นเช่นใด แต่เครื่องแต่งตัวยีนเครื่องที่เชื่อกันว่ามีขึ้นเป็นแบบแรก ในสมัยอยุธยาตอนต้น มีลักษณะโดยประมาณ ตามที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้คือ

นั่งสนับเพลา เชิงกรอมถึงข้อเท้า นั่งผ้าหยักรั้งจีบใจไว้ทางหงส์

สวมเครื่องอาภรณ์กับตัวเปล่า ไม่ใส่เสื้อ และศีรษะสวมเทริด

เป็นแบบเครื่องคนท้าวพระยาแต่ดึกดำบรรพ์ เหมือนรูปภาพครึ่งกรงเก่า

มีรูปเทวดาที่จำหลักบานซุ้มพระเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน

และรูปเทวดาที่เขียนไว้หลังบานประตูพระอุโบสถวัดใหญ่ เมืองเพชรบุรี เป็นต้น

จากที่ สมเด็จพระยาดำรงฯ ได้ทรงสันนิษฐานไว้นั้น หากจะยึดลักษณะของเครื่องแต่งตัวเทวดาในภาพจำหลักและภาพเขียนทั้ง 2 แห่งดังกล่าวเป็นหลัก แล้วนำไปเทียบกับ "เครื่องต้น" ตาม "คำราเครื่องต้นเครื่องทรง" ฉบับที่เก่าที่สุดในสมัยอยุธยาตอนต้น จะเห็นได้ว่าตรงกันทั้งหมด คือไม่มี "เสื้อ" หรือ "ฉลองพระองค์" ทั้งใน "คำราเครื่องต้นเครื่องทรง" และในรูปภาพทั้ง 2 แห่ง (รูปภาพประกอบในหน้า 11 และหน้า 12)

นอกจากนี้ยังจะเห็นได้ว่า ละครได้แบบอย่างในการสร้าง "เครื่องแต่งตัวยีนเครื่อง" แทบทุกส่วนมาจากการเลียนแบบ "เครื่องต้น" แล้วดัดแปลงให้เหมาะแก่การใช้เป็นเครื่องแต่งตัวของ "ละครร่า" ดังที่ได้แสดงไว้ในตารางเปรียบเทียบ "เครื่องแต่งตัวยีนเครื่อง" กับ "เครื่องต้น" สมัยอยุธยาตอนต้น (ในหน้า 13)

๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 7.

ภาพเทวคาที่จำหลักบานซุ้มพระเจดีย์ วัดพระศรีสรรเพชญ์ ปัจจุบัน
อยู่ในพิพิธภัณฑสถานเจ้าสามพระยา จ.อยุธยา เป็นภาพที่ สมเด็จพระเจ้า
พระยาจักรีทรงพระราชทานภาพ ทรงยกเป็นตัวอย่างของเครื่องแต่งตัวท้าวพระ-
ยา ที่นายโรงละครโนห์ราชครินำไปดัดแปลงใช้เป็นเครื่องแต่งตัวยี่น
เครื่อง ในสมัยอยุธยาตอนต้น (ตัวอย่างที่ 1)

ภาพเทวดาที่เขียนไว้หลังบานประตูพระอุโบสถ วัดใหญ่ จ. เพชรบุรี
เป็นภาพที่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกเป็นตัวอย่าง
ของเครื่องแต่งตัวท้าวพระยาแต่ดึกดำบรรพ์ ที่นายโรงละครโน้ตราชา-
ตรี ดัดแปลงไปใช้เป็นเครื่องแต่งตัวยี่นเครื่อง ในสมัยอยุธยาตอนต้น
(ตัวอย่างที่ 2)

ตารางเปรียบเทียบ

"เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง" กับ "เครื่องต้น" สมัยอยุธยาตอนต้น

สิ่งที่	เครื่องต้นฉบับแรกในกฎมณเฑียรบาล	เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องใน	ภาพจำหลัก ภาพเขียน
1	พระมหามงกุฏ	เทริด	
2	พระมหากษัตริย์	ต่างหู (ภ. จำหลัก) กรรเจี๊ยก (ภ. เขียน)	
3	พาทัก	รัดคนแขน	
* 4	สะเเอง	เครื่องประดับเอว	
* 5	คางไต 7 แฉว	กำไลข้อมือ	
6	สร้อยมหาสังวาล	สังวาล	
* 7	ถนิมมาลัย	กรองคอ และ ทับทรวง	
	-----	ผ้าคาดเอว	
* 8, 9	อุชลา, อตวี (ชายไหว, ชายแครง)	----- (อาจจะเป็นชายผ้าคาด)	
10	ขำมรงค์ 3 องค์ ทงนี้้วพระหัตถ์	แหวน	
* 11	ขนองกั้งเกน	ผ้าถุงจีบโจงไว้หางหงส์	
12	สนับเพลา	สนับเพลา	
* 13	รัดกัมพล	-----	
14	คางเชิง (กำไลพระบาท)	กำไลข้อเท้า	
15	รองพระบาท	-----	

ในการศึกษาเรื่อง "เครื่องต้น" ฉบับที่เก่าที่สุดที่มีอยู่ในกฎมณเฑียรบาล ในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งเรียกว่า "เครื่องราชูปโภค" นั้น พบว่ามีรายชื่อสิ่งต่างๆ ของเครื่องต้นบางสิ่ง

^๕ สมเด็จพระราชินีนาถราชานภาพ, "วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น", วารสารศิลปากร, ปีที่ 3 เล่มที่ 5, กุมภาพันธ์ 2493, หน้า 76.

ที่ควรจะต้องแปลความหมาย ดังนี้

- สิ่งที 4 "สะเอ้ง" ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 แปลว่า สายรัดเอว หรือ เครื่องประดับเอว เรียกว่า "สะเอ้ง" ก็ได้
- สิ่งที 5 "ควงโค" คำว่า"ควงโค"ไม่มีในพจนานุกรม ในบทความเรื่อง "วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น" นั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเทียบไว้กับ "รัดพระอระหองคำ 6 แขน" ใน "ตำราทรงเครื่องต้น" สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (แบบมี 13 สิ่ง)
 แต่ผู้วิจัยมีความเห็นว่าน่าจะมีความหมายคล้ายกับ "ควงเชิง" (สิ่งที 14) ซึ่งมีคำในวงเล็บว่า (กำไลพระบาท) ดังนั้น "ควงโค" จึงน่าจะเทียบได้กับคำว่า "กำไลพระกร" มากกว่า "รัดพระอระหอง" โดยเฉพาะจำนวนและลักษณะนามก็ต่างกันคือ 7 แถว และ 6 แขน
- สิ่งที 7 "ถนิมมาลัย" ถนิม แปลว่า เครื่องประดับ "ถนิมมาลัย" น่าจะแปลว่า เครื่องประดับที่เป็นสายหรือพวงที่คล้องกันเป็นวงกลม ถ้าจากรูปเขียนก็น่าจะใกล้เคียงกับ กรองคอ หรือ สายสร้อยที่มีหินทรงอยู่ด้วย
- สิ่งที 8 "อุตรา"
- สิ่งที 9 "อุตรี" สมเด็จพระยาคำรงราช ได้ทรงเทียบ อุตรา และ อุตรี ไว้กับ ชายไหว และ ชายแครง ในตำราทรงเครื่องต้น สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (แบบมี 13 สิ่ง)
- สิ่งที 11 "ขนองกั้งเกน" ขนองกั้งเกน ไม่มีคำแปลโดยตรง มีแต่ "ขนอง" เป็นคำมาจากภาษาเขมร แปลว่า "หลัง" ส่วนคำว่า "กั้งเกน" ไม่มีทั้งชื่อคำและคำแปลในพจนานุกรม แต่มีคำที่คล้ายกันคือ "กั้งก้า" แปลว่า "หยักร้าง"(นุ่งผ้า) ผู้วิจัยมีความเห็นว่า "กั้งเกน" น่าจะมีความหมายคล้าย "กั้งก้า" ได้ เช่นเดียวกับ "สะเอ้ง" และ "สะเอ้ง"
 ดังนั้น "ขนองกั้งเกน" จึงน่าจะแปลได้ว่า การนุ่งผ้าหยักร้างไปทางด้านหลัง ซึ่งน่าจะใกล้เคียงกับ "การนุ่งผ้าจีบโจงไว้ทางหงส์"

สิ่งที่ 13 "รัตกัมพล" มีคำแปลในพจนานุกรมว่า ย่าसानแดง

จากการเทียบเครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง กับเครื่องต้นในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น จะเห็นว่า เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง (หรือเครื่องแต่งตัวอย่างในภาพเจ้าหลักและภาพเขียน) ไม่มี ชายไหว ชายแครง เหมือนของเครื่องต้น มีแต่ผ้าคาดเอวที่ปล่อยให้ชายผ้าห้อยยาวลงมาเท่านั้น นอกจากนี้ก็ไม่มี รัตกัมพล และ ร่องพระบาท หรือ ร่องเท้า เหมือนอย่างเครื่องต้นด้วย

ส่วนเครื่องประดับศีรษะของเครื่องต้นเรียกว่า "มงกุฎ" (พระมหามงกุฎ) แต่ของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องเรียกว่า "เทริด" ซึ่งลักษณะของมงกุฎในสมัยอยุธยานั้น จากการศึกษาทางด้านศิลปวัตถุ พบว่า ส่วนใหญ่มงกุฎหรือเครื่องประดับศีรษะของเจ้านายฝ่ายชายมักเป็นทรงที่เรียกว่า ว่าทรง "เทริด" ดังที่ ท่านเสฐียรโกเศศ ได้กล่าวไว้ว่า

"มงกุฎ ของเดิมเห็นจะเป็น เทริด นั้นเอง" ^๖

ลักษณะ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" ในสมัยอยุธยาตอนกลาง

(พ.ศ. 2171 - พ.ศ. 2246)

จากหลักฐานที่ค้นคว้าได้ พบว่า เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในสมัยอยุธยาตอนกลาง มีลักษณะแตกต่างไปจากเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในสมัยอยุธยาตอนต้น เฉพาะในเรื่องเครื่องประดับศีรษะ คือ มีการใช้ "ชฎา" แทน "เทริด" ดังที่ เมอซีเออ เดอ ลา ลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาในเมืองไทย (พ.ศ. 2230) สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) กล่าวไว้ว่า

"ตัวโขนและละคร มีชฎาปิดทอง สง ปลายแหลมคล้ายตะลอมพอกขนนางเวลางานพระราชพิธี แต่มีจรัลห้อยลงมาสองข้างจนใต้ ประดับพลอยเทียม (เห็นจะประดับกระจก) หัดคอกไม้ปิดทอง" ^๗

^๖ เสฐียรโกเศศ, "เครื่องประดับหัวสวมหัว", วารสารศิลปากร, ปีที่ 1 เล่มที่ 3, มกราคม 2490, หน้า 31.

^๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์, (2 เล่ม, พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2505), เล่ม 1, หน้า 212.

ตารางเปรียบเทียบ

"เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง" กับ "เครื่องคน" สมัยอยุธยาตอนกลาง

เครื่องคน สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช			เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง
สิ่งที่	แบบมี 13 สิ่ง	แบบมี 7 สิ่ง	
1	พระมหาพิชัยมงกุฎ	พระมาลาพระกลีบ 5 ยอดตะคอง	ชฎา
2	ดอกไม้พวงมิกณฑลห้อย	---	กรรเจียกจร
3-7	รัดพระอระทองค่ากุดัน 6 แขน	---	---
	---	---	รัดคนแขน
	---	---	เครื่องประดับเอว
8	พระมหาสังวาล	---	สังวาล
9	ทองพระกร	---	กำไลข้อมือ
	---	ฉลองพระองค์สังเวียนแยก	(อาจจะไม่มี) เสื้อ
	---	รัดพระองค์เจียรระบาท	ผ้าคาดเอว
10	ชายไหวประดับพลอย	---	(อาจจะไม่มี) ชายผ้าคาด
11	ชายแครงประดับพลอย ห้อยหน้า	---	(อาจจะไม่มี) ห้อยหน้า
12	พระขำมรงค์	---	แหวน
	---	---	กรองคอ, หีบทรง
	ไม่กล่าวถึงพระภษา	พระภษาจีบโจง	ผ้าถุงจีบโจงหางหงส์
		สนับเพลาเชิงนอน 2 ชั้น	สนับเพลา
13	ทองพระบาทลงยาราชาชาติ	---	กำไลข้อเท้า
		อีก 2 สิ่ง คือ	
		พระแสงกันหยัน และพระฉาย	

จากการเปรียบเทียบเครื่องแต่งตัวอื่นเครื่อง กับเครื่องต้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (สมัยอยุธยาตอนกลาง) นั้น หากพิจารณาถึงข้อที่กล่าวกันว่า ละครได้เลียนแบบองค์ประกอบต่างๆของเครื่องต้น ไปดัดแปลงทำเป็นเครื่องแต่งตัวอื่นเครื่องแล้ว อาจเป็นไปได้ว่า ละครเริ่มมีการใส่ "เสื้อ" และมี "ชายไหวชายแครง" (ตามอย่างเครื่องต้น) ใ้มาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง ก็อาจเป็นไปได้เพราะในสมัยนั้นได้ปรากฏว่ามี "ฉลองพระองค์" และ "ชายไหว ชายแครง" อยู่ในรายชื่อองค์ประกอบของเครื่องต้นแล้วด้วย

อนึ่งมีคำที่น่าสังเกตในรายชื่อเครื่องต้น แบบมี 13 สิ่งคือ สิ่งที่ 11 "ชายแครง ประทับพลอย" ที่มีคำว่า "ห้อยหน้า" กำกับมาด้วย ในขณะที่ "ชายไหว" ไม่มี จึงสันนิษฐานว่า การที่ละครใช้คำว่า "ห้อยหน้า" คงมาจากการเรียกแบบทับศัพท์ ในคำที่กำกับมากับ "ชายแครง" ซึ่งเจ้าพนักงานที่เกี่ยวข้องกับเครื่องต้นในสมัยโบราณ คงบันทึกค่อท้ายไว้เพื่อป้องกันการใช้ "ชายแครง" ผิดที่นั่นเอง

ดังนั้น "ห้อยหน้า" จึงน่าจะหมายถึง "ชายแครง" แต่ในพจนานุกรมมีคำอธิบายว่า "ชายแครง คือ ผ้าห้อยทับหน้าขาทั้งสองข้าง" และ "ชายไหว คือ ผ้าห้อยซึ่งอยู่ระหว่างชายแครง" ซึ่งมีความหมายสลับกันกับ "ชายไหว ชายแครง" ของ "เครื่องต้น" แต่ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระอธิบายถึงความหมายของ ชายไหวชายแครงของละคร ไว้สอดคล้องกับความหมายของ ชายไหวชายแครงของเครื่องต้น ดังนี้

"นายโรงละครชาวแคงตัวมีชายผ้าห้อยลงไปข้างหน้า และผ้าคาดสะเอวไว้ชายยาว ท้าวตัวละครถือชายผ้าคาดยกขึ้นเสมอมาทั้งสองข้าง พอเห็นก็นึกทันทีว่าเป็นมลของ "ชายไหวชายแครง" ซึ่งเราได้เคยค้นกันมาก่อนและเห็นเป็นยศมาด้วยกันแล้วว่า ผ้าห้อยหน้าละครไทยเดิมเป็นชายผ้าหนึ่งคือ ชายแครง ที่เรียกว่า จารบาค เป็นชายผ้าคาดคือ ชายไหว เหตุใดจึงเรียกว่าชายไหว มาจับได้ที่รูปภาพที่ทลมานี้ว่า เพราะใช้ชายผ้าคาดกวัดไกวในกระบวนรำอันน่าจะเอาปกติของคนคาดผ้า มักใช้ผ้าคาดในกิจการบางอย่างเช่น เช็ดหน้า เช็ดตัว เป็นต้น มาประดิษฐ์เป็นท้าว แต่ละครไทยเราไม่ใช้กระบวนรำอย่างนั้น จึงกลายเป็น ห้อยหน้า จารบาค รัศสะเอว" ^๔

^๔ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ, (27 เล่ม, พระนคร: องค์การคำของครสภา, 2505). เล่มที่ 24, หน้า 160.

ลักษณะ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง"

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2246- พ.ศ.2310)

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.2275-2301) ได้มี "ละครผู้หญิง" เกิดขึ้น ในราชสำนักที่เรียกว่า "ละครใน" ทำให้มีการดัดแปลงเครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง ที่เดิมเป็นเครื่องแต่งตัวของ "ละครนอก" ซึ่งเป็น "ละครผู้ชาย" ให้เหมาะแก่การแต่งตัวของผู้หญิง ซึ่งเป็น "นางรำของหลวง" ดังที่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

แบบเครื่องละครที่คิดใหม่แก้ไขให้ผิดกับแบบเก่า (เช่นที่ละครโนห์ราชาตรีแต่ง) หลายอย่างเป็นต้นว่า ตัวยืนเครื่อง ให้นั่งสนับเพลาชักเชิงขึ้นไปถึงเหนือช่อง นุ่งผ้าก็ลดเชิงลงมาถึงเข่าไม่หยักรั้งอย่างแตกก่อน และให้ใส่เสื้อตลอดจนปลายแขน ไม่แต่งตัวเปล่าเหมือนอย่างละครโนห์ราชาตรี ส่วนเครื่องแต่งตัวนาง นั้น นุ่งผ้าจีบกรอมถึงท้องช่อง และหมัดผ้าแถบ(ลายทอง) สะพักสองข้างพาดชายไปข้างหลัง ไว้ชายเสมอน่อง^๕

การที่ให้ยืนเครื่องละครใส่เสื้อนั้น คงเป็นเพราะจะแต่งตัวละครผู้หญิง จะให้แต่งตัวเปล่าอย่างผู้ชายชด้อยจึงให้ใส่เสื้อ ถึงที่มีให้ยืนเครื่องนุ่งผ้าหยักรั้งคั้งแตกก่อน ก็คงเป็นเพราะเห็นว่า แลเห็นตลอดคันชานาเกลียดด้วยเป็นหญิง^{๖๐}

จากที่กล่าวมาแล้วว่า เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องยุคแรกในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงยกตัวอย่างไว้ว่ามีลักษณะเหมือนเครื่องแต่งตัวเทวดา ในภาพจำหลักและภาพเขียน แต่ "เครื่องแต่งตัวนาง" นั้น หากจะหาตัวอย่างเปรียบเทียบลักษณะอย่างเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องบ้างจะไม่ค่อยพบ เพราะภาพ "ตัวนาง" ในภาพจำหลักและภาพเขียนสมัยอยุธยา ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเช่นเดียวกับภาพเทวดาหรือ "ตัวพระ" คือ "แต่งเครื่องอาภรณ์กับ

^๕ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานละครอิเหนา, หน้า 23.

^{๖๐} เรื่องเดียวกันหน้า, หน้า 24-25.

ตัวเปล่า" เหมือนๆกันหมด แต่ภาพตัวนางที่มีเครื่องแต่งตัวท่อนบนด้วยนั้นคือภาพ "นางรำในระบำ-
หน้าซ่าง" จากเรื่องรามเกียรติ์ ตอนศึกพรมศาสตร์ ซึ่งเป็นภาพเขียนประเภทลายรดน้ำ บนฉากกั้น
ห้อง ศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2246-พ.ศ.2310) ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ด้านหลังแท่นมณฑลที่
ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์ ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

สำหรับผ้าสไบของนางรำในฉากลายรดน้ำนั้น มีลักษณะเหมือนผ้าคล้องไหล่บนตัวเปล่า
ที่เห็นได้ชัดว่าเป็นผ้าคล้องไหล่คือ ชายผ้าทั้งสองชายของนางรำตัวหนึ่งมีความยาวไม่เท่ากัน และสั้น
แคบสะโพก ลักษณะการหมักบ่งชี้ว่าคล้องไว้แค่หน้าอก ผืนผ้ายังบังหน้าอกไม่มีซึ่งลักษณะการหมักผ้าใน
ภาพนี้ตรงกับที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงมีพระวินิจฉัยร่วมกับ สมเด็จพระเจ้า ฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไว้ว่า

(สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ)

"ที่ตรัสว่ามีรูปภาพที่เขียนนางฟ้าหมัดสองบ้านนั้น หม่อมฉันนึกขึ้นว่า แบบผ้าหมัดนางละคร
ก็มาแต่ผ้าหมัดสองบ้านนี้เอง เอาเพลงเสียดูจึงแลเห็นเป็นผืนใหญ่ แต่ก็เห็นซ่างหลังเท่านั้น
ทางซ่างหน้ายังเปิดแลเข้าไปเห็นถึงตัว ขอให้ทรงพิจารณาเถิด" **

(สมเด็จพระเจ้า ฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)

"เรื่องหมัดสไบสะพักสองบาทตามที่ตรัสอ้างถึงนางละครนั้นถก การหมัดสไบสะพักสองบาทก็เป็น
สองอย่าง เอาชายไว้ซ่างหน้าอย่างหนึ่ง เอาไว้ซ่างหลังอย่างหนึ่ง แต่ประหลาดที่รูปเขียน
ไม่มี มีแต่หนึ่ง เว้นแต่ชายผ้าหมัดนั้นสั้นเพียงสะโพก ที่จะเหมาะเขียนชายแค่เพียงนั้น" **

** สำนวนสมเด็จพระเจ้า, (27 เล่ม, พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2505),
เล่มที่ 24, หน้า 122.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

ภาพ "นางรำในระบำหน้าช้าง" ในเรื่อง รามเกียรติ์ ตอน ศักดิ์พรหมาศ
 บนฉากลายรดน้ำ ศิลปสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2246-2310)
 ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่หลังแท่นพระพุทธรูปหินขัด ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวนางที่มีการใช้ "สไบสองชาย" ที่มาจาก "ผ้าคล้องไหล่"
 มีการใช้ "เกี้ยวออก" (ที่ไซ้กับนมมิก) และ "มงกุฎกษัตริย์ทรงเทริด"

จากลักษณะเครื่องแต่งตัวนางรำ ทั้งสอง ในฉากलयรคนำนั้น พบว่า มีการนุ่งผ้าจีบ
หน้านาง มีผ้าสไบ กรองคอ และมีเครื่องประดับกายต่างๆ เช่น จี๋นาง สังกวาล รัตันแซน กำไลข้อมือ
และเครื่องประดับเอว (ที่น่าจะเรียกว่า สะเอ็ง หรือ สะอิ่ง ที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องรายชื่อสิ่งต่างๆ
ของเครื่องต้นสมัยอยุธยาตอนต้น) ส่วนเครื่องประดับศีรษะมีทั้งแบบ "เกี้ยวยอด" ที่ใช้กับผมมิก
และมงกุฎกษัตริย์ "ทรงเทริด"

จากที่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงพระยาตำรากราชานาภาพ ได้ทรงสันนิษฐานไว้ว่า "เครื่องแต่ง
ตัวนาง" ของละครใน ซึ่งเป็นละครผู้หญิง มีการหมั้นผ้าแถบ(ลายทอง) สะพักสองมาพาดชายไปข้าง
หลัง ไวชายเสมอนอนั้น เมื่อเทียบกับลักษณะเครื่องแต่งตัวนางรำในฉากलयรคนำแล้ว สันนิษฐาน
ว่า แต่เดิม "ผ้าสไบ" ของเครื่องแต่งตัวของละครนอก ซึ่งเป็นละครผู้ชาย คงมีลักษณะเหมือน
ผ้าสไบ ของนางรำในฉากलयรคนำ คือมีลักษณะเป็น "ผ้าคล้องไหล่" พาดชายไปข้างหลัง แต่ชาย
ผ้าสั้นแค่สะโพก ส่วนคานหน้านั้นผืนผ้าบังหน้าอกไม่มีค แต่เมื่อตัวละคร เป็นผู้ชายก็คงไม่เป็นปัญหาแต่
อย่างไร แต่เมื่อต่อมาภายหลังที่มีละครผู้หญิง การหมั้นสไบแบบนี้จึงไม่เหมาะไม่ควรกับตัวละครที่เป็น
ผู้หญิงโดยเฉพาะซึ่งเป็นนางรำของหลวง เพราะไม่รัดกุมมิดชิดและสภาพพอ จึงได้มีการดัดแปลงเป็น
การหมั้นแบบโอบพันจากคานหลังมาทับไขว้กันที่คานหน้า แล้วพาดขึ้นบนมาทั้งสองข้างทั้งชายไปข้างหลัง
ไวชายเสมอนอนดังกล่าว

นอกจากภาพ "นางรำในฉากलयรคนำ" นั้นแล้ว ยังมีภาพเขียนในสมุดข่อยบางภาพ
ที่สามารถกล่าวได้ว่า เครื่องประดับศีรษะละครของ "ตัวนาง" นอกจาก "เกี้ยวยอด" และ "มงกุฎ
กษัตริย์ทรงเทริด" แล้ว ยังมี "รัตเกล้าเปลว" อีกด้วย (ดูภาพประกอบในหน้า 22.)

ส่วนเครื่องแต่งตัวในเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น เมื่อนำข้อสันนิษฐานของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ไปเทียบกับรายชื่อองค์ประกอบของเครื่องต้นแล้วจะเห็นได้ว่ามีการใส่
เสื้อแขนยาวตรงกัน นอกจากนี้ยังอาจกล่าวได้ว่า "รัตสะเอว" "ห้อยข้าง" และ "ห้อยหน้า" ของละคร
มาจาก "รัตพระองค์แดง" ของเครื่องต้นสมัยพระเจ้าบรมโกศ ตามตารางการเปรียบเทียบและการ
แปลความหมายของชิ้นส่วนองค์ประกอบต่างๆของเครื่องต้น ดังนี้ (ดูตารางในหน้า 23.)

ภาพจิตรกรรมบนสมุดข่อย ศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลาย

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวนาง ที่มีการใช้ผ้าหม่นนาง
 ที่มีการใช้หมิ่นผ้าสไบค่านหน้าไว้ในขอบผ้านาง คล้าย
 กับการหมิ่นผ้าหม่นนางอย่างปัจจุบัน และที่สำคัญ คือ
 ตัวละครตัวนางทั้งหมดใช้ "รัศมีเกล้าเปลว"

ตารางเปรียบเทียบ

"เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง" กับ "เครื่องต้น" สมัยอยุธยาตอนปลาย

สิ่งที่	เครื่องต้น สมัยพระเจ้าบรมโกศ 9 สิ่ง	เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง
1	พระชฎาเกี้ยวแหวนแดง ----- -----	ชฎา, กรรเจียดกร กรองคอ, หัมทรง สังวาล
* 2	ฉลองพระกรน้อย	เสื้อ แขนยาว
* 3	ฉลองพระองค์สีนนอก	-----
* 4	รัดพระองค์หนามขนุน	เข็มขัด
* 5	รัดพระองค์แดง	น้ำคาคเอา (รัดสะเอา) ชายไหว (ชายน้ำคาคเอา) ชายแดง (ห้อยหน้า)
6	พระขำมรงค์	แหวน
* 7	พระภษาวิวาระยี่จิมโจงโยคี	นํ้าจิมโจงไว้หางหงส์
8	สนับเพลาเชิงงอน 2 ชั้น ----- -----	สนับเพลา (เชิงงอน) กำไลข้อมือ กำไลข้อเท้า
9	เหน็บพระแสงกันหยันนํ้า	-----

"เครื่องต้น" 9 สิ่งนี้ อาจเป็นเครื่องต้นสำหรับโคสำหรับหนึ่ง ของชุดเครื่องต้นสำหรับ
ต่างๆในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งมีองค์ประกอบไม่มากนัก แต่ที่ผู้วิจัยคัดมาเทียบเพราะเป็น 1 ใน
ชุดเครื่องต้นสมัยต่างๆ 4 สมัย ที่ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชทานภาพ ทรงนำมากล่าวไว้ในบทความ
ความเรื่อง "วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น" พร้อมกับได้ทรงเปรียบเทียบเครื่องต้นไว้ 2 สมัยคือ เครื่อง
ต้นฉบับแรกที่เก่าที่สุด กับเครื่องต้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (แบบมี 13 สิ่ง) ที่ผู้วิจัยได้ยก

มาเทียบกับ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" ในสมัยอยุธยาตอนต้น และตอนกลาง ดังกล่าวมาแล้ว

ในการศึกษาเรื่อง เครื่องต้นสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น พบว่ามีรายชื่อของเครื่องต้นบางสิ่ง ที่ควรจะต้องแปลความหมาย ดังนี้

สิ่งที่ 2 "ฉลองพระกรนอย"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้ทรงมีพระราชบรรณานุกรมอธิบายความหมายของ "ฉลองพระองค์พระกรนอยทรงประพาส" ซึ่งมีลักษณะเป็นการสวมเสื้อชั้นกัน 2 ตัว ตัวในเป็นเสื้อแขนยาว ตัวนอกเป็นเสื้อแขนสั้น ว่า

"พระกรนอย คือ ที่แขนต่อแคบรัด คางว่าสวมเสื้อชั้นใน แล้วจึงทรงสวมทรงประพาส ทรงประพาส นั่นคือ ตัวเสื้อ เป็นเสื้อก็มีชาย"^{๑๓}

ดังนั้น "ฉลองพระกรนอย" ก็คือ เสื้อแขนยาว (ดูภาพในหน้า 90.)

สิ่งที่ 3 "ฉลองพระองค์สีย่นนอก"

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระอธิบายถึงฉลองพระองค์ประเภทเดียวกันนี้ว่า

"ฉลองพระองค์ย่นขาวนอก คงเป็นฉลองพระองค์ครุย ผ้าอะไรที่ย่น เห็นอยุ่ก็แค่ว่าแพรหนังไก่อ"^{๑๔}

ดังนั้น "ฉลองพระองค์สีย่นนอก" ก็คือ ฉลองพระองค์ครุย ผ้าย่นสี

^{๑๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์ เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า 240.

^{๑๔} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้า ฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ผู้วินิจฉัยร่วม), "คำรำเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ", วารสารศิลปากร, ปีที่ 7 เล่มที่ 4 , กันยายน 2496), หน้า 69.

สิ่งที่ 4 "รัศพระองค์หนามขนน"

สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระอธิบายว่า

"รัศพระองค์หนามขนน คือ รัศคค"^{๑๕}

รัศคค ก็คือ รัศประคค(ของบรรพชิต) หรือ รัศองค์ หรือ เข็มขัด

สิ่งที่ 5 "รัศพระองค์แครง"

สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระอธิบายว่า

"รัศพระองค์แครง คือ สำรด มีชายแครง"^{๑๖}

"ชายแครง ก็คือ ชายครุย คิดว่าชายสำรดนั่นเอง"^{๑๗}

สำรด ก็คือ สมรด หมายถึง ผ้ามีที่ไช้คาดเอว ดังนั้น "รัศพระ
องค์แครง" ก็น่าจะตรงกับ รัศสะเอว ห้อยข้าง(ชายไหว) และ
ห้อยหน้า(ชายแครง) ของเครื่องแต่งตัวชั้นเครื่อง

สิ่งที่ 6 "พระภูษาวิ้วรรวยจีบโจงโยคี"

สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระอธิบายว่า

"พระภูษาวิ้วรรวย คำนีเเองที่มาเรียกคคเป็น นุ่งห้อย"^{๑๘}

ส่วนจีบโจงโยคี น่าจะตรงกับ จีบโจงลอยชายมากกว่าไว้หางหงส์

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, (เล่มที่ 3, สิงหาคม 2496), หน้า 71.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, (เล่มที่ 4, กันยายน 2496), หน้า 70.

ตารางเปรียบเทียบ

ความแตกต่างระหว่างวัตถุประสงค์ของการแต่ง "เครื่องต้น" และ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง"

จากการเปรียบเทียบเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องกับเครื่องต้นสมัยอยุธยา ทั้งตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย จะเห็นได้ว่า เครื่องต้นจะมีชิ้นส่วนลดน้อยลงตามลำดับของสมัย ในทางกลับกัน เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องกลับมีชิ้นส่วนเพิ่มขึ้น แต่เป็นการเพิ่มขึ้นภายในเค้าโครงเดิม ชิ้นส่วนบางชิ้นของชุดยืนเครื่องได้ประยุกต์มาจากชิ้นส่วน 2-3 ชิ้นของชุดเครื่องต้น แต่ชิ้นส่วนบางชิ้นในชุดเครื่องต้นกลับถูกคัดแปลงเป็น 2-3 ชิ้นในชุดยืนเครื่อง ทั้งนี้เป็นเพราะชุดเครื่องต้นและชุดยืนเครื่อง มีวัตถุประสงค์ในการแต่งที่แตกต่างกัน ซึ่งพอจะสรุปเป็นข้อๆ ได้ดังนี้

วัตถุประสงค์ของการแต่ง "เครื่องต้น"	วัตถุประสงค์ของการแต่ง "ยืนเครื่อง"
1. เป็นการแต่งเพื่อเสริมพระบารมี ในการเสด็จออกงานพระราชพิธี	1. เป็นการแต่งเพื่อความมั่งคั่งของตัวละคร ในการรำว่า
2. เป็นการแต่งที่ใช้ชิ้นส่วนที่ส่งค่า มากหรือน้อยขึ้น แตกต่างกันในแต่ละงานพระราชพิธี	2. เป็นการแต่งที่คงชิ้นส่วนต่างๆ ซึ่งทำให้เลียนแบบของมีค่าหลายชิ้นไว้ในชุดเดียวกันโดย คัดแปลงให้สะดวกเรียบร้อยในการแต่ง
3. เป็นการแต่งตามลักษณะการแต่งตัวธรรมดา ไม่เน้นรูปร่าง แต่เน้นความสง่างาม	3. เป็นการแต่งแบบรัดตึง เพื่อเน้นรูปร่าง ให้กลมกลึงสง่างาม อย่างที่เรียกกันว่า "รัดเครื่อง" เพื่อความคล่องตัวในการรำ
4. เป็นการแต่งที่มีการเปลี่ยนแปลงตามสมัย ในสมัยอยุธยาตอนต้น มีลักษณะที่เป็นเครื่องทรงของกษัตริย์ที่เป็น "สมมติเทพ" ในเทวตำนาน แต่สมัยอยุธยาตอนปลาย มีลักษณะเป็นเครื่องทรงของกษัตริย์ ที่เป็น "มนุษย์"	4. เป็นการแต่งที่คงลักษณะเดิมแบบ "สมมติเทพ" มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้นเรื่อยมา ทั้งนี้เพราะแต่งตามลักษณะของตัวละครในเรื่องราวต่างๆ ที่นิยมนำมาเล่นเป็นละครว่า

ข้อสังเกต และการสันนิษฐาน

เกี่ยวกับ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

จากการศึกษาลักษณะเครื่องแต่งตัวในภาพเขียนบนฉากลายรคนำ ศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2246-2310) ในพระที่นั่งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพระนั้น นอกจากลักษณะของ "เครื่องแต่งตัวนาง" ที่พบว่า มีการหมัผ้าแบบคล้องไหล่แล้วยังพบ "เครื่องแต่งตัวพระ" ใน "รูปแบบ" ต่างๆคือ ตัวละครในภาพมีการสวมเสื้อทั้งแบบแขนยาวและแบบแขนสั้น

สำหรับเสื้อแขนสั้นนั้น มีทั้งการสวมตัวเดียว และสวมทับเสื้อแขนยาว ตัวเสื้อแขนสั้นนั้นเห็นได้ชัดว่ามีกนปลายแขน ส่วนเสื้อแขนยาวไม่มีแบบที่ใส่เฉพาะตัวเดียว มีแต่ต้องใส่ทับด้วยเสื้อแขนสั้นทั้งหมด และที่สำคัญคือกรองคอที่ใช้กับตัวละครที่ใส่เสื้อ ทั้งแขนสั้นและแขนยาว มีทั้งแบบทรง 8 กลีบ และแบบทรงกลม ซึ่งเคยเป็นที่เข้าใจกันว่าเป็นแบบที่ใส่เฉพาะกับตัวนาง

ส่วนอินทร์นั้น มีใช้เฉพาะกับตัวละครที่ไม่ใส่เสื้อเท่านั้น นอกจากนี้ยังพบว่า "มงกุฎ" พระ มีทั้งแบบ "ทรงเทริด" และแบบ "ทรงมงกุฎ" ส่วนเครื่องประดับต่างๆ เช่น ทับทรวง สันกาล และคาบทิศ มีใช้เฉพาะกับตัวละครที่ไม่ใส่เสื้อ เช่นเดียวกับอินทร์ (ดูภาพประกอบในหน้า 27,28)

จากลักษณะเสื้อของตัวละครในภาพเขียนบนฉากลายรคนำดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่า อาจเป็นไปได้ที่ "เสื้อแขนสั้นของตัวพระ" จะมีใช้มาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายก็ได้ (ไม่ใช่สิ่งที่เข้าใจกันว่าเป็นของที่คิดทำขึ้นใช้ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์)*

ดังนั้น "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง" ที่เชื่อกันว่ามี "รูปแบบ" ที่เป็น "แบบฉบับ" มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้วนั้น น่าจะมีลักษณะดังต่อไปนี้

(ดูตารางแสดงรายการในหน้า 30.)

* ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ที่มีการใส่เสื้อแขนสั้น(มาก)นั้น อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6 คุยเรื่องในสมัยรัชกาลที่ 6, หน้า 87-89.

ภาพในเรื่อง รามเกียรติ์ ตอน ศักพรมมาศตร์ บนดงกลายรคน้ำ
(ขึ้นเดียวกับภาพ "นางรำ")

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวของพระ ที่มีทั้ง เสื้อแขนยาว และเสื้อแขนสั้น
เสื้อแขนยาว ต้องใส่ทับด้วยเสื้อแขนสั้น ไม่มีอินทร์ชน
เสื้อแขนสั้น ใส่ตัวเดียวได้ มีกนกปลายแขน ที่ปลายแขนเสื้อ
กรองคอ ของตัวของพระ มีทั้งแบบ 8 กลีบ และแบบกลม

ภาพในเรื่อง รามเกียรติ์ ตอน สิกพหมาสตร์ บนฉากลายรดน้ำ
(ขึ้นเดียวกับภาพ "นางรำ")

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวพระ ที่ไม่ได้สวมเสื้อ มีอินทร์ชนิดค้อยู่ใต้รองคอ
มีการใช้ "มงกุฎ" (ยอดแหลม) และ "ชฎาทรงเทริด" (ยอดมัด)

ตารางสรุป ลักษณะ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง" ในสมัยอยุธยาตอนปลาย (โดยการสันนิษฐานตามชื่อชิ้นส่วนของ "เครื่องต้น" และตามลักษณะเครื่องแต่งตัวใน "ภาพเขียน")

	เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง	เครื่องแต่งตัวนาง
เครื่องแต่งหมทอนแดง	<p>สนับเพลาเชิงงอน</p> <p>ผ้าถุงจีบโจงไว้หางหงส์</p> <p>รัดสะเอว (รัดพระองค์เจียรระบาศ)</p> <p>ห้อยข่าง (ชายเจียรระบาศ)</p> <p>ห้อยหน้า (รัดพระองค์แครง)</p>	<p>ผ้าถุงจีบหน้านาง</p>
เครื่องแต่งหมทอนแบน	<p>เสื้อแขนยาว (ฉลองพระกรนอยะ: ไม่ใส่ตัวเดียว, ไม่มีอินทร์ขน)</p> <p>เสื้อแขนสั้นมีกนกปลายแขน</p> <p>ใส่ทับเสื้อแขนยาว</p> <p>ใส่ตัวเดียว</p>	<p>ผ้าห่ม(คล้องไหล่)ห้อยชายทั้ง</p> <p>สองไปข้างหลังแบบละครนอก</p> <p>ผ้าห่ม(โอบหลัง)สะพักบาทห้อย</p> <p>ชายไปข้างหลังแบบละครใน</p>
เครื่องประดับกาย	<p>กรองคอ</p> <p>หีบทรง</p> <p>สังวาล</p> <p>เข็มขัด, สวรรณกระดอม (รัดพระองค์)</p> <p>รัดคันทน (พาหุรัด)</p> <p>กำไลข้อมือ, แหวน</p> <p>กำไลข้อเท้า</p>	<p>กรองคอแบบทรงกลม</p> <p>หีบทรง</p> <p>สังวาล (2 สายเหมือนตัวพระ)</p> <p>เครื่องประดับเอว (สะอั้ง)</p> <p>รัดคันทน</p> <p>กำไลข้อมือ, แหวน</p> <p>กำไลข้อเท้า</p>
เครื่องประดับศีรษะ	<p>มงกุฎทรงเทริด ยอดแหลม</p> <p>มงกุฎ, ชฎา ยอดปัก</p>	<p>มงกุฎนางทรงเทริด ยอดแหลม</p> <p>เกี้ยวยอด (ที่ใช้กับ "ฉมปีก")</p> <p>รัดเกล้าเปลว</p>

"เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง" ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ตามตารางแสดงรายการที่กล่าวมาในหน้า 29 นั้น เป็นการสมมติขึ้นส่วนต่างๆตามอย่างชิ้นส่วนของ "เครื่องคัน" โดยเทียบจากตำราเครื่องต้นเครื่องทรงในสมัยอยุธยา ตามข้อสันนิษฐานที่ว่า เครื่องแต่งตัวละครสร้างเลียนแบบเครื่องต้นของพระมหากษัตริย์ ประกอบกับการสันนิษฐานตามลักษณะเครื่องแต่งตัวของ "ตัวภาพ" ในภาพเขียนสมัยอยุธยาตอนปลาย

แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น มีข้อมูลที่ช่วยในการศึกษาเรื่องเครื่องแต่งตัวละครเพิ่มขึ้นอีกประเภทหนึ่งคือ "บทละคร" โดยเฉพาะที่เรียกว่า "บททรงเครื่อง" ที่อยู่ในบทละครพระราชนิพนธ์ทั้งในรัชกาลที่ 1 และในรัชกาลที่ 2 รวมทั้งในรัชกาลที่ 6 ด้วย

สำหรับบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นั้น ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาจากเรื่อง อมรท รามเกียรติ์ และอิเหนา เพราะทั้ง 3 เรื่องนี้มี "บททรงเครื่อง" ที่กล่าวถึงลักษณะของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องและเครื่องแต่งตัวนางของละครไว้มากมายหลายบท แม้ว่าบางบทอาจจะเป็นการบรรยายลักษณะชิ้นส่วนของเครื่องแต่งตัวไปในลักษณะของ "เครื่องคัน" ของพระมหากษัตริย์ วนไปกับลักษณะของ "เครื่องละคร" อย่างก็ตาม แต่จากการศึกษาเปรียบเทียบในเรื่องชนิดของ "วัสดุ" ที่ใช้ หรือ "รูปแบบ" ที่กล่าวไว้ในลักษณะของชิ้นส่วนต่างๆนั้น ก็อาจกล่าวได้ว่าลักษณะใดเป็นลักษณะของเครื่องแต่งตัวละคร ดังจะได้พรรณนาต่อไปนี้

ลักษณะ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง" ในสมัยรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2325 - พ.ศ.2352)

ในสมัยรัชกาลที่ 1 การละครได้รับความนิยมมากขึ้น จึงมีการแข่งขันกันในด้านต่างๆ รวมทั้งด้านเครื่องแต่งตัวละครด้วย แต่เนื่องจาก "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" และ "เครื่องแต่งตัวนาง" ใดมี "รูปแบบ" ที่เป็น "แบบฉบับ" มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาตั้งได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นเครื่องแต่งตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 จึงมีการปรับปรุงในลักษณะของการดัดแปลงและเพิ่มเติมบางสิ่งบางอย่างขึ้น เพื่อให้ได้รูปแบบที่แตกต่างไปจากเดิม โดยเฉพาะเครื่องประดับศีรษะที่มีแบบเพิ่มขึ้นจากเดิมหลายแบบ ทั้งนี้คงเป็นเพราะเพื่อให้ตัวละครที่ใช้ให้ตรงตาม "ฐานานศักดิ์" ของตัวละครตามท้องเรื่องด้วย

การใช้เครื่องประดับศีรษะละคร ในสมัยรัชกาลที่ 1

ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการกล่าวถึงเครื่องประดับศีรษะละครแบบต่างๆใน "บททรงเครื่อง" หลายแบบ คือ ตัวพระ มี มงกุฏ, มงกุฎกาบ, และชฎาเดินหน ตัวกุมาร มี เกี่ยวกับมืบบักผม ตัวนาง มี เกี่ยวกับมืบบักผม, กระจับหน้ากับเกี่ยวรัศมี, มงกุฎ และศิโรเพรุณ ดังที่มีกล่าวไว้ในบทที่ว่า

(นาง) "กระหม่อมนมโหมพิ้อไฟ ปักจุทามณีนึกคอาหาร	สวมใส่ <u>เกี่ยวแก้ว</u> ลงกรณ แซมสุวรรณกมลสมายเสสร"	(อนุรท ร.1 น.147)*
(พระ) "พระทรงพาหุรัศมจนา	มหามงกุฎแก้วแพรวพราย	
(นาง) นางทรงทองกรช้ามรงค์	ศิโรเพรุณบรรจงเจ็ดคนาย"	(อนุรท ร.1 น.408)
(พระ) "สวมใส่ <u>ชฎา</u> มหากฐิน	ห้อยยอบะประทีนกลั่นสง"	(รามเกียรติ์ ร.1 น.1193)
(พระราม, นางสีดา)		
"นารายณทรง <u>มงกุฎ</u> แก้วประพาฬ	เยาวมาลย์ <u>มงกุฎ</u> ทับทิมพราย"	(รามเกียรติ์ ร.1 น.2881)
(พระ) "อันพระพรตพระสัตรศ	ทรงมหามงกุฎกาบสะบัด	
(กุมาร) สองกุมารทรง <u>เกี่ยว</u> คอกไม้ทัด	ปักจุทามณีนัดนอลงกรณ	(รามเกียรติ์ ร.1 น.2933)
(นาง) "ทรงรอบ <u>ขอบ</u> พัศตร์เจ้าหลักสาย	กระจับจรายรัศมีบรรจงเกลา"	(อิเหนา ร.1 น.89)
(นาง) "ทรงช้ามรงค์ <u>แลม</u> มงกุฎ	ผดผาดตั้งเทออัปสร"	(อิเหนา ร.1 น.103)
(พระ) "พระทรง <u>มงกุฎ</u> แก้วแว้วฟ้า	แต่งอย่างเทวาในสวรรค์"	(อิเหนา ร.1 น.199)

จากรายชื่อเครื่องประดับศีรษะของ ตัวนาง ในบททรงเครื่องเหล่านี้ สันนิษฐานว่า "ศิโรเพรุณ" ที่กล่าวไว้ในเรื่อง "อนุรท" ซึ่งแต่งขึ้นในคอนตันรัชกาลที่ 1 อาจจะหมายถึง "เกี่ยวยอด" ซึ่งมีอยู่ในรูปเขียนสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วน "มงกุฎ" ของตัวนางคงหมายถึง "มงกุฎกษัตริย์" แต่ "รัศมีเกลาเปลว" ที่มีอยู่ในรูปเขียนสมัยอยุธยาตอนปลายค่านั้น ไม่ปรากฏในบททรงเครื่องพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เลย แต่สันนิษฐานว่าคงมีช้อยแต่เนื่องจากเป็นเครื่องประดับศีรษะของ "ตัวนางรอง" เช่น นางศกลลักษณ์ ที่เลี้ยงนางอุษาในเรื่อง อนุรท จึงไม่มีกล่าวไว้ในบททรงเครื่อง ดังเช่นเครื่องประดับศีรษะของ "ตัวนางเอก"

* ข้อความในวงเล็บท้ายคำกลอนคือ ชื่อเรื่อง สมัยที่แต่ง และเลขหน้า ของหนังสือบทละครพระราชนิพนธ์ ที่ระบุไว้ในเชิงอรพดี ๓ ถึง ๔ ในภาคผนวก, หน้า 167.

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ในพระที่นั่งพพิงไชยสุวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ
 ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 ในภาพแสดง เครื่องประดับศีรษะของตัวละคร "ตัวนาง"
 มีหลายแบบคือ รัตเกล้าเปลว มงกุฎกษัตริย์(ยอดคนาค) เกี้ยวยอด(ยอดคนาค)
 และกระบังหน้า หรือ "ขอบพักตร์"(ที่ไข้กับผมเปีย)

คานหลัง

คานข้าง

ภาพ "เกี้ยวยอด" เครื่องประดับศีรษะตัวนาง แต่เดิมอาจจะเรียกว่า "ศิโรเพรุณ" หรือ "ศิโรเพศ" ตามที่ปรากฏในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 และในรัชกาลที่ 2 สันนิษฐานว่าน่าจะมีเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เพราะมีปรากฏน้อยทั่วไปในภาพเขียนสมัยอยุธยา และน่าจะมีมาก่อน "มงกุฎนักรบ"

เกี้ยวยอด ในภาพนี้สันนิษฐานว่าเป็นของละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่มีหลักฐานเพียงระบุว่าเป็นของเดิมในพิพิธภัณฑน์ ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ในพระที่นั่ง-ทักษิณามิษ พพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ (ภาพด้านหน้าไม่มี)

การเริ่มใช้อินทร์ชนกับเสื้อแขนยาว ในสมัยรัชกาลที่ 1

จากลักษณะ "เสื้อ" ของตัวยืนเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย ที่ได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นการใส่เสื้อ 2 ตัวซ้อนกัน เสื้อแขนยาวตัวในมาจาก "ฉลองพระองค์พระกรน้อย" ไม่มี "อินทร์ชน" เสื้อแขนสั้นตัวนอกมาจาก "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" ซึ่งมี "กนกปลายแขน" ติดอยู่ด้วยและเสื้อแขนสั้นนั้นใช้ใส่ตัวเดียวได้ ต่างจากเสื้อแขนยาวที่ต้องใส่ทับด้วยเสื้อแขนสั้นเสมอ

แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มีการกล่าวถึง การใส่เสื้อของตัวละครในบททรงเครื่องเป็น 3 ลักษณะคือ ใส่เสื้อแขนยาวตัวเดียว ใส่ซ้อนกัน 2 ตัว และใส่เสื้อแขนสั้นตัวเดียว ดังในบทที่มีว่า

"ต่างทรงฉลององค์พระกรน้อย สอดสร้อยสังวาลสามสาย" (รามเกียรติ์ ร.1 น.2766)

"ฉลององค์ทรงประพาสพระกรน้อย สอดสร้อยสังวาลสามสาย" (รามเกียรติ์ ร.1 น.854)

"ฉลององค์ทรงประพาสองงาม ส่องเวียนวามไปด้วยทับทิมพราย" (รามเกียรติ์ ร.1 น.2802)

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึง "อินทร์ชน" อีกด้วย แต่สันนิษฐานว่า อินทร์ชน น่าจะเป็นของที่เกิดขึ้นในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 1 เพราะไม่มีปรากฏอยู่ในบททรงเครื่องของ "รามเกียรติ์" ซึ่งแต่งตอนกลางรัชกาล แต่มีปรากฏอยู่ในบททรงเครื่องเรื่อง "อิเหนา" ซึ่งแต่งหลังเรื่องรามเกียรติ์ เช่น บทที่มีว่า

"อินทร์ชนชช่วงคางพลาม ทับทรวงแวววามตามทิศ" (อิเหนา ร.1 น.14)

และสำหรับที่มาของ "อินทร์ชน" ของเสื้อละครนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระวินิจฉัยไว้ว่า

"อินทร์ชนละคร ก็คือ ปลายแขนเสื้อกัก (เสื้อตัวนอก) นั่นเอง"^{๑๕}

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น "เสื้อ" ของละคร มีทั้ง 2 แบบแล้ว คือ แบบแขนสั้นติดอกปลายแขน และ แบบแขนยาวติดอินทร์ชน

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ, เล่มที่ 24,

ภาพจำหลักไม้ปักทองประดับกระจก ตัวละคร "ตัวพระ" และ "ตัวนาง"
ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวพระ ที่มีการนุ่งผ้าจีบโจงไว้หางหงส์ ใส่เสื้อซ้อนกัน 2 ตัว
เสื้อแขนสั้นมีกนกปลายแขน ปลายกรองคอเหนือหัวไหล่เชิคงอนขึ้นคล้ายอินทร์ชน
แต่ไม่มีอินทร์ชนจริงๆ เครื่องประดับศีรษะเป็น มงกุฎ (ทรงมงกุฎที่มีเกี้ยว 2 ชั้น)
เครื่องแต่งตัวนาง มีการห่มผ้าสไบในลักษณะเดียวกับภาพ "นางรำ" คือผ้าคล้องไหล่
ริมผ้าด้านหน้าลำตัวสั้น และไม่ได้เก็บไว้ในขอบผ้านุ่ง เครื่องประดับศีรษะเป็น "เกี้ยวยอดค"

การใช้วัสดุสำหรับปักเครื่องละคร ในสมัยรัชกาลที่ 1

สำหรับการปักเสื้อผ้าเครื่องละครนั้น จากการศึกษาพบว่ามีการใช้วัสดุชนิดต่างๆ ในการปัก เช่น เลื่อม ตาดแลง ไหมสี และเครื่องทอง ดังในบทที่มีว่า

"ห้อยหน้าคารนเชิงขลิบ ย้าพิศาคาคคิเลื่อมสลับ" (รามฯ ร.1 น.1193)

"อินทรชนตาดแลงเป็นรักร้อย ลอยเคนเพชรพลอยงามระหง" (อิเหนา ร.1 น.54)

"พลงทรวงเสื้อพันทองเพราพราย ลวดลายจำหลักไหมเบญจพรหม" (อิเหนา ร.1 น.169)

"ตาดปักเครื่องทองฉลององค์ บั้นแห่งจำหลักลงราชาวดี" (อิเหนา ร.1 น.199)

แต่ทั้งนี้วัสดุที่กล่าวไว้ในบทละคร บางอย่างเช่น "เครื่องทอง" อาจเป็นการกล่าวตามลักษณะของการปัก "เครื่องต้น" มากกว่าเครื่องละครจริงๆก็อาจเป็นไปได้

เครื่องแต่งตัวละครที่มีเฉพาะในเรื่องอิเหนา ในสมัยรัชกาลที่ 1

ในบททรวงเครื่องของบทละคร เรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 มีการกล่าวถึงเครื่องแต่งตัวของ "ตัวพระ" ชนิดหนึ่งคือ "กัญจการา" ซึ่งมีคำแปลในพจนานุกรมว่า "เสื้อ" แต่ในบททรวงเครื่องบางบทจะกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า กัญจการา เป็นคนละอย่างกับ "ฉลององค์" หรือ "สนององค์" เช่น ในบทที่มีว่า

"สนององค์รีวทองเพริศพราย ตาดแลงดาวกระจายอินทรชน
แล้วทรวงกัญจการาราม อรามเรื่องวิไลใครจะดู" (อิเหนา ร.1 น.50)

"กัญจการา" นี้ไม่พบในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เรื่องอื่นใดอีก รวมทั้งในบทละคร เรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ด้วย

สำหรับ "กัญจการา" ที่เป็นชิ้นส่วนเสื้อผ้าของตัวละครจริงๆนั้น สันนิษฐานว่า คงมีลักษณะและรูปแบบคล้ายกับ "เสื้อกัก" ของ "ชวา" คนพื้นเมืองในเรื่องอิเหนา แต่ที่ "ละครรา" ของไทยนำมาใช้ตั้งนั้น คงจะมีวัตถุประสงค์ที่จะใช้แทน "เสื้อเกราะ" และคงใช้สวมทับภายหลังจากการใส่เสื้อแขนยาวที่ติดอินทรชนแล้วอีกทีหนึ่ง ซึ่งลักษณะดังกล่าวนั้นอาจทำให้คเหอะเหอะ ไม่เหมาะแก่การแต่งรวมชุดกับเครื่องแต่งตัวอื่นเครื่องที่แต่งอยู่แล้วก็อาจเป็นไปได้ จึงไม่เป็นที่นิยมแต่งกันต่อมา

การห้ามทำเครื่องแต่งตัวอื่นเหมือน "เครื่องต้น" ในสมัยรัชกาลที่ 1

ในสมัยรัชกาลที่ 1 อาจจะมีการประดิษฐ์ "เครื่องแต่งตัวอื่นเครื่อง" ให้มีรูปแบบที่ใกล้เคียงกับ "เครื่องต้น" กันอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงออกพระราชกำหนดไว้ใน "กฎหมายตราสามดวง" ห้ามมิให้เจ้านายและข้าราชการที่รวบรวมยศชั้นปีกหัดโขนละครชั้นใหม่ ตลอดจนคณะละครทั่วไป คิดแบบอย่างสร้างเครื่องแต่งตัวโขนละครให้มีลักษณะคล้ายคลึงกับ "เครื่องต้น" เป็นอันขาด ถ้าผู้ใดมีพิงทำให้ผิดกฎรับสั่งจะเอาตัวเป็นโทษให้จงหนัก โดยมีประกาศ ณ วันพฤหัสบดี เดือน 10 ขึ้น 10 ค่ำ ปีชวด ฉศก 1156 (พ.ศ. 2337 : หลังตั้งกรุงฯ 12 ปี) ดังมีความว่า

"เจ้าคางกรมและข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ ข้างโขน ข้างละคร หกวันนี้ แต่งยีนเครื่อง แต่งนาง ขอมท่ามวงกุฎ ขฎา ชายไหวชายแครง กรรเจี๊ยกจรคอกไม้หัด นุ่งโจงไว้หางหงส์ ต้องอย่างเครื่องต้นอย่า ไม้ควรหนักหนา กำหนดให้แต่งตัวยีนเครื่อง นุ่งผ้าตีปีก ผ้าจีบโจงอย่างโขนก็ตาม แต่งตัวนางแต่รักเกล้าอย่าให้มีกรรเจี๊ยกจรคอกไม้หัด"^{๒๐}

จากพระราชกำหนดในเรื่องเครื่องแต่งตัวละครดังกล่าว อาจเป็นข้อสันนิษฐานได้ใหม่ว่า เครื่องแต่งตัวยีนเครื่องของ "ละครว่า" ในสมัยอยุธยา อาจไม่ได้มีการนุ่งผ้าแบบจีบโจงไว้หางหงส์มาก่อนก็เป็นได้ แต่ต่อมาถึงในปีต้นๆแห่งสมัยรัตนโกสินทร์จึงได้มีการนุ่งผ้าแบบจีบโจงไว้หางหงส์ตามอย่าง "เครื่องต้น" ขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อาจทรงเล็งเห็นว่าเป็นการไม่สมควร จึงทรงออกพระราชกำหนดให้ตัวยีนเครื่อง "นุ่งผ้าตีปีก ผ้าจีบโจงอย่างโขน" ซึ่งคงจะทรงหมายถึงการนุ่งผ้าตีปีกจีบโจงกันแบบ อย่างที่ตัวยักษ์และตัวลิงนุ่ง ก็อาจเป็นได้

แต่อย่างไรก็ตาม ในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ก็ได้มีการกล่าวถึง การนุ่งผ้าแบบจีบโจงไว้หางหงส์ของตัวละครไว้อย่างชัดเจน เช่นในบททรงเครื่องที่มีว่า

"พระพี่เลี้ยงเคียงเข้าช่วยแต่ง จัดแจงจีบโจงหางหงส์" (อิเหนา ร.1 น.199)

^{๒๐} กฎหมายตราสามดวง, (5 เล่ม, พระนคร : องค์การค้ำของครสภา, 2508), เล่ม 5, หน้า 282-283.

ดังนั้นการประกาศห้ามไม่ให้ละครนั่งผ้าจีบโจ้วทางหงส์ ในรัชกาลที่ 1 นั้น คงเป็นการห้ามเฉพาะ "ละครเจ้านาย" และ "ละครนอก" ทั่วไป ส่วน "ละครใน" อาจได้รับการยกเว้นเป็นพิเศษ เพราะละครในเป็น "ละครผู้หญิงของหลวง" ที่มีได้แต่พระมหากษัตริย์ และละครในก็คงต้องเล่นและแต่งตัวตามบท ที่เป็นบทละครพระราชนิพนธ์เท่านั้นด้วย

สำหรับ "ชายโหวชายแครง" ที่มีชื่อห้ามมิให้ทำใช้ด้วยนั้น คงหมายถึง ชายโหวชายแครงที่ช่างเครื่องละครทำขึ้นตามลักษณะที่มีบรรยายไว้ใน "บททรงเครื่อง" คงไม่ได้หมายถึงชายโหวชายแครงที่เป็นผ้าห้อยข้างและผ้าห้อยหน้า 3 ผืนอย่างที่เคยใช้กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

โดยทั่วไปแล้วละครมักเรียกชื่อชิ้นส่วนของเครื่องแต่งตัวละครตามชื่อชิ้นส่วนของ "เครื่องค้น" เช่น เรียกกางเกงที่นั่งชั้นในว่า "สนับเพลา" เรียกผ้าคาดเอวว่า "เจียรระบาท" ดังนั้นจึงเรียกชายผ้าของผ้าคาดเอว หรือผ้าห้อยข้างว่า "ชายโหว" และเรียกผ้าห้อยหน้าว่า "ชายแครง" ดังเช่นที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระอธิบายไว้ว่า

"ผ้าห้อยหน้าละครไทย เดิมเป็นชายผ้าข้าง คือชายแครง
ที่เรียกว่า จารบาท เป็นชายผ้าคาด คือชายโหว"^{๒๑}

แต่ชายโหวชายแครงที่กล่าวไว้ในบททรงเครื่องนั้น มีลักษณะเป็นเครื่องประดับที่ทำด้วยทองคำฝังเพชรพลอย และมักกล่าวไว้ว่ามีรูปร่างเป็น "ชอกนอก" ดังในบทที่มีว่า

"ชายโหวชายแครงสุวรรณงาม กระทบเปลวองงามวิเชียรฉาย" (อนุท ร.1 น.68)

"ชายแครงฉลุเป็นเครือชด ชายโหวมรกตทับทิมค้น" (รามฯ ร.1 น.278)

"ชายโหวโหวพริ้งงามตร งามเอี่ยมเทียมคอมรินทร์"

ชายแครงแข่งเพชรอำไพ อำพันวิไลเจดิดิน" (อิเหนา ร.1 น.50)

ลักษณะของชายโหวชายแครงในบททรงเครื่องค่างๆนั้น เป็นลักษณะของชายโหวชายแครงที่เป็น "เครื่องค้น" ของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นจึงถูกห้ามมิให้ละครทำขึ้นใช้ แต่ทั้งนี้คงไม่ได้หมายรวมถึง ชายโหวชายแครงที่เป็นผ้า ซึ่งมีเข้ามาแต่เดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นแล้วด้วย

^{๒๑} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ, เล่ม , หน้า .

ภาพจำหลักบนบานพระทวารเทวราชมเหศวร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิมา
ในพระบรมมหาราชวัง ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ช่วงต่อกับตอนกลาง)

ในภาพแสดงเครื่องแต่งตัวพระ ที่เห็นการนุ่งผ้าจีบโจ้วหางหงส์
มีการใช้ "ชายไหว ชายแครง" ที่เป็นแบบชอกนก
(ที่จริงแล้ว ชายไหวชายแครง นี้อาจเป็นส่วนประกอบของ "สุวรรณกระถอบ")

สำหรับข้อกำหนดที่ให้มีการใส่ "มงกุฏ" และ "รัศมีเกล้า" โดยไม่ให้มี "กรรเจี๊ยกจร" และ "คอกไม้ทัด" นั้น น่าจะมีที่มาจากเดิมที่ "มงกุฏ" และ "กรรเจี๊ยกจร" ที่เป็น "เครื่องคั่น" นั้นไม่ได้เป็นของที่ติดกันอย่างที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ หากแต่เป็นของที่แยกจากกันเป็นคนละชิ้นส่วน ผู้ที่ใช้ได้ครบทั้ง 2 ส่วนในเวลาเดียวกันก็คือ พระมหากษัตริย์ พระองค์เดียวเท่านั้น หากโปรดให้เจ้านายของผู้อื่นใส่ "ขฎา" (มงกุฏ ใช้ได้เฉพาะพระมหากษัตริย์) ในบางโอกาสนั้นจะไม่มีกรรเจี๊ยกจรได้ "ทัดกรรเจี๊ยก" ด้วย นอกจากจะได้รับพระบรมราชานุญาตเป็นกรณีพิเศษอีกชั้นหนึ่งเท่านั้น ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชโอรสอธิบายไว้ในหนังสือ "พระราชวิจารณ์ เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี" ตอนหนึ่งที่มีความว่า

"พระพงษ์นรินทรโอรสเจ้ากรมบริวารยศศักดิ์รองเสนาบดี เช่นแห่สะพานก็ขึ้นข้างคอเสนาบดี ที่โปรดให้สวมพระขฎาเบี่ยงและทัดกรรเจี๊ยกนั้นก็คือ ขฎาพระกลีบหรือขฎาเดินหน แต่ความจริงขฎากับกรรเจี๊ยกไม่เกี่ยวข้องแก่กัน ขฎาเดินหนไม่จำเป็นต้องทัดกรรเจี๊ยกด้วย เหตุฉะนั้นเจ้านายตามพระบรมศพหรือชัศพล เมื่อสวมขฎาเบี่ยงจึงไม่ได้ทัดกรรเจี๊ยก การที่โปรดให้ทัดกรรเจี๊ยกเช่นนี้ ตัวข้าพเจ้าและท่านกลางจาครนตรีศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ โยงไปยพระศพกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สวมขฎาเบี่ยงแต่โปรดให้ทัดกรรเจี๊ยกเป็นพิเศษอย่างเดียวกันแบบนี้"^{๒๒}

นอกจากนี้ในบททรงเครื่องของบทธศครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ ก็ยังมีที่กล่าวไว้ให้ว่า "มงกุฏ" และ "กรรเจี๊ยกจร" เป็นเครื่องประดับศีรษะที่ไม่ติดเป็นอันเดียวกัน ดังบทที่ว่า

"ข้ามรงค์เรือนเก็จเพชรพวง มงกุฏแก้วแววดวงกมลชาร
ทัดกรรเจี๊ยกจรทั้งซ้ายขวา ห้อยสุวรรณมาลามกดาหาร" (อิเหนา ร.๑ น.๘๐)

ดังนั้นการที่ใส่ "มงกุฏ" หรือ "รัศมีเกล้า" ที่มี "กรรเจี๊ยกจร" พร้อมกันทั้ง 2 อย่างนั้น ย่อมเป็นการไม่สมควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงออกพระราชกำหนดให้ใส่แต่เพียงตัวมงกุฏหรือตัวรัศมีเกล้าเท่านั้น ห้ามมิให้ใส่กรรเจี๊ยกจรด้วย

^{๒๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 241.

ส่วน "ดอกไม้หัด" ที่ไม่มีชื่อห้ามไว้ในพระราชกำหนดคด้วยนั้น คงไม่ได้หมายถึงดอกไม้หัดที่เป็นดอกไม้สด แต่น่าจะหมายถึง "ดอกไม้เพชร" ซึ่งเป็นดอกไม้ประดิษฐ์ สำหรับประดับมงกุฎชฎา และรัศมีเกล้า ซึ่งส่วนมากจะทำติดไว้ที่ปลายนิ้วของกรรเจียก (ปัจจุบันจะพบแต่กรรเจียกของรัศมีเกล้าเท่านั้นที่มีดอกไม้หัดติดอยู่ด้วย) เมื่อทรงห้ามไม่ให้มีการหัดกรรเจียก จึงต้องห้ามมีดอกไม้หัดไปด้วยพร้อมกัน

ส่วนสาเหตุที่ช่างเครื่องละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้สร้างเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง และเครื่องแต่งตัวนาง จนมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับ "เครื่องคน" มากนั้น อาจเป็นเพราะเข้าใจว่าสามารถสร้างเครื่องแต่งตัวละครให้ตรงกับที่กวีพรรณนาไว้ในบททรงเครื่องซึ่งเป็น "บทละคร" ได้ แต่ลักษณะของเครื่องแต่งตัวในบทละครจะมีลักษณะเป็น "เครื่องคน" มากกว่า "เครื่องแต่งตัวละคร" ดังที่ ท่านอาจารย์ ธนิต อภัยโพธิ์ ไท่กล่าวไว้ว่า

"เครื่องแต่งองค์ทรงเครื่องที่พรรณนาไว้ในบทกลอนนั้นๆ เป็นเครื่องคนเครื่องทรงขององค์พระมหากษัตริย์ตามที่มีอยู่จริง ช่างบทกลอนนั้นๆ บางบทก็เป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นด้วยพระองค์เอง หรือเป็นบทนิพนธ์ของกวีในราชสำนัก ซึ่งเป็นผู้ที่ได้รู้ได้เห็นเครื่องคนเครื่องทรงเหล่านั้นมา"^{๒๓}

นอกจากนี้สาเหตุที่สำคัญ ที่ทำให้ช่างเครื่องละครในสมัยรัชกาลที่ 1 สร้างเครื่องละครให้แตกต่างจากที่เคยสร้าง จนมีลักษณะคล้ายกับ "เครื่องคน" นั้น ก็น่าจะมาจากการแข่งขันกันในการสร้างเครื่องแต่งตัว ระหว่างคณะละครต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง

^{๒๓} ธนิต อภัยโพธิ์, "เครื่องแต่งตัวโขนละคร", วารสารศิลปากร, ปีที่ 4 เล่มที่ 5, กุมภาพันธ์ 2494, หน้า 56.

สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352- พ.ศ. 2367)

ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น ละครต่างๆไม่ว่าจะเป็นละครของเจ้านาย หรือละครของชาวบ้าน อาจจะลดการแข่งชันกันในด้านกาสร้างเครื่องแต่งตัวละคร โดยเฉพาะในส่วนที่มีรูปแบบที่ใกล้เคียงกับ "เครื่องต้น" ลงไปเป็นอันมาก เพราะประกาศห้ามว่าควยเครื่องแต่งตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ยังคงมีผลใช้กับคัมขอยต่อมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 2

การใช้เครื่องประดับศีรษะละคร ในสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการประดิษฐ์เครื่องประดับศีรษะชนิดหนึ่งขึ้นใช้แทนผ้าโพกศีรษะเรียกว่า "บันจฺเหรีจ" ดังที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานาถ ทรงกล่าวไว้ว่า

"เครื่องแต่งศีรษะที่เรียกว่า บันจฺเหรีจ เป็นของที่ประดิษฐ์ขึ้นแต่งละครหลวง เมื่อรัชกาลที่ 2 เติมสำหรับแต่งมันหยิกกับขอฉากรวมในเรื่องละครอิเหนา แทนผ้าคาดโพกศีรษะ"

คำว่า "บันจฺเหรีจ" นั้นเป็นคำภาษา "ชวา" แปลว่า "โจรป่า" และมีใช้โดยเฉพาะแต่ในบทละครเรื่อง "อิเหนา" พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เท่านั้นเช่นในบทที่มีว่า

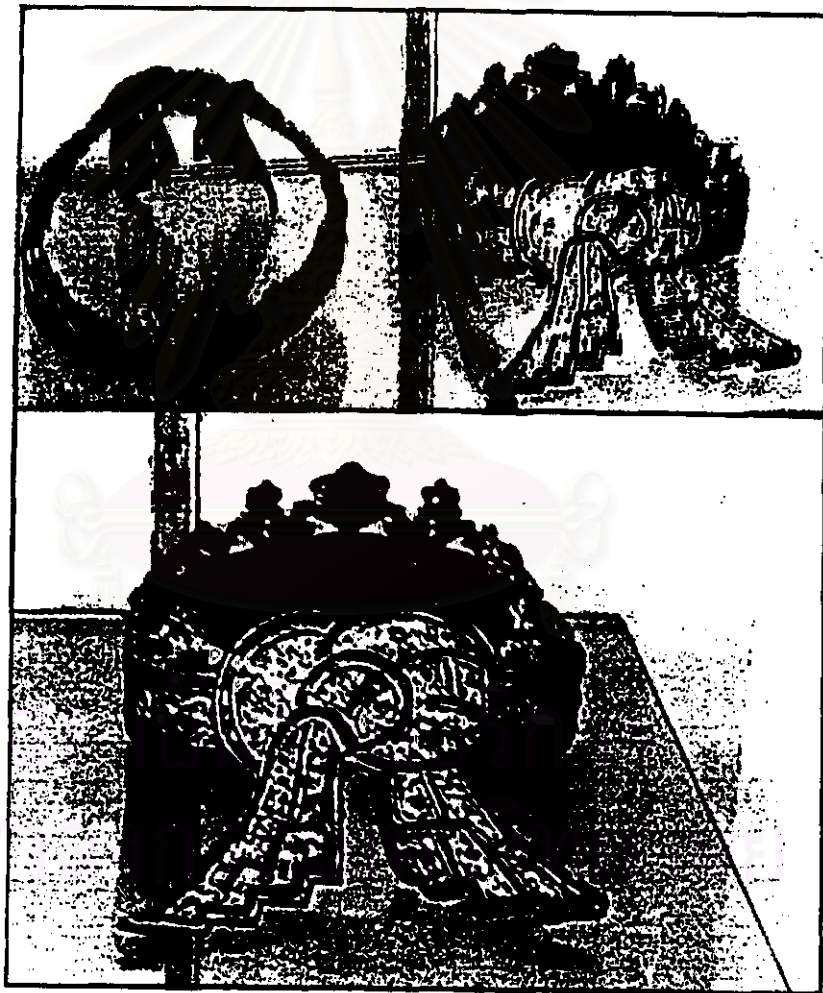
"คาดสุวรรณพันโพกเกศา แต่งอย่างโจรป่าบันจฺเหรีจ" (อิเหนา ร.2 น.595)

จากคำกลอนดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า มีการบรรยายถึงการใช้เครื่องประดับศีรษะของตัวละครไว้ควยแล้วคือ โพกศีรษะควยผ้าคาดทอง ดังนั้นการใช้คำว่า "บันจฺเหรีจ" ควยกับคำว่า "โจรป่า" ก็อาจเป็นเพราะว่าบันจฺเหรีจไม่ใช่คำภาษาไทย จึงต้องใช้ควยกับคำแปลภาษาไทยเพื่อให้เข้าใจในความหมายได้ทันที ซึ่งในตอนแรกที่แต่งบทละครนั้น กวีผู้แต่งยังคงจะไม่ได้หมายถึงว่า "บันจฺเหรีจ" จะเป็นชื่อของเครื่องประดับศีรษะชนิดหนึ่งเท่านั้นเองเดียวกับ "มงกุฎ" หรือ "ชฎา"

ต่อมาภายหลังผู้ประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวละครอาจจะเห็นว่าการใช้ "ผ้าโพกศีรษะ" เป็นสิ่งที่ไม่คงทนถาวร และไม่เหมาะสมกับชุด "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" จึงประดิษฐ์เครื่องประดับศีรษะที่มี "รูปแบบ" ที่ทำเลียนแบบ "ผ้าโพกศีรษะ" โดยใช้วัสดุอื่นที่คงทนแทนผ้าแต่ยังคงลักษณะ

ของที่มา คือรูป "ปมผูกผ้า" ไว้ให้เห็นอย่างเด่นชัดที่ด้านหลัง และเรียกเครื่องประดับศีรษะแบบนี้ว่า "บันจฺเหรีจ" ซึ่งหมายถึงเครื่องประดับศีรษะของตัว "โจรป่า" แต่ความหมายของบันจฺเหรีจที่กล่าวไว้ในพจนานุกรมคือ "เครื่องรัดเกล้าที่ไม่มียอด"

จากการศึกษาพบว่า ลักษณะที่สำคัญของบันจฺเหรีจที่สร้างในสมัยแรกๆ นั้นคือ ไม่มี "กรอบหน้า" และ "กรรเจียกจร" (เช่น บันจฺเหรีจของละครเจ้าพระยามนทรศรีขรรจรราช ที่อยู่ในหน้านี้) แต่เวลาใส่จะพบว่ามีการใช้ "สายรัดคาง" ด้วย (ดูภาพในหน้าต่อไป)

ภาพ "บันจฺเหรีจ" ซึ่งเป็นเครื่องละครของเจ้าพระยามนทรศรีขรรจรราช ที่สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยแรกเริ่ม ไม่มี "กรอบหน้า" และ "กรรเจียกจร" ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีขรรจร

ภาพ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" ของ "ละครมั่วหญิง" ซึ่งตัวละครในภาพ
ใส่ "บันจู่เหรีจ" ในแบบเริ่มแรกที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่ไม่มี "กรอบ-
หน้า" และ "กรรเจียกจร" แต่ที่เห็นคล้ายกรอบหน้านั้น สันนิษฐานว่าเป็นช่วง
บนของ "สายรัศคาง"

จากภาพนี้อาจสันนิษฐานได้ว่า บันจู่เหรีจที่ไม่มีกรอบหน้าและกรร-
จรนั้น คงมีใช้ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง เพราะภาพนี้เป็นภาพลาย
เส้น จากหนังสือพิมพ์ภาษาฝรั่งเศส ประมาณต้นสมัยรัชกาลที่ 4

นอกจาก "บันจู่เหว็จ" แล้ว เครื่องประดับศีรษะที่เข้าใจกันว่าเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 อีกอย่างหนึ่งคือ "กระบังหน้านาง" ดังที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ ทรงกล่าวไว้ในหนังสือตำนานละครอิเหนา ว่า

"เข้าใจว่ากระบังหน้านางละครก็ทำนองจะประดิษฐ์ขึ้นในคราวเดียวกันกับที่ประดิษฐ์บันจู่เหว็จสำหรับยื่นเครื่องเป็นคู่กัน แต่ข้อนี้ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้แน่นอน"^{๒๕}

แต่จากการศึกษาพบว่า "กระบังหน้านาง" เป็นเครื่องประดับศีรษะที่มีการกล่าวถึงอยู่ในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 มาก่อนแล้ว แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 จะเรียกกระบังหน้าว่า "ขอบพัคตร์" เช่นในบทที่ว่า

"ทรงรอบขอบพัคตร์จำหลักลาย กระจิงรายรัคม้วยบรรจงเกล้า" (อิเหนา ร.1 น.89)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า "กระบังหน้านาง" ไม่ใช่ของที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 หากแต่มีมาแล้วตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 หรืออาจมีมาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยา โดยเป็นส่วนหนึ่งของ "เกี้ยวยอด" (ภาพ "นางรำ" ตัวแรกในหน้า 19. ที่ผ่านมาแล้ว)

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ในบททรงเครื่องสมัยรัชกาลที่ 1 มีการกล่าวถึง "ศิโรเพฐน์" อันเป็นเครื่องประดับศีรษะฝ่ายนาง ที่อาจจะตรงกับ "เกี้ยวยอด" ซึ่งมีใช้มาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายมาแล้วนั้น และสำหรับในบททรงเครื่องสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มีการกล่าวถึงศิโรเพฐน์เช่นกัน แต่เขียนว่า "ศิโรเพศ" (ในพจนานุกรมแปลว่า ศีรษะ) เช่นในบทที่ว่า

"มเหสีกับพระบตรีนั้น ทรงศิโรเพศอันรจี" (อิเหนา ร.2 น.1034)
หรือ "ซำมรงค์รั้งแดนแหวนนอก ศิโรเพศมีดอกไม้วิว" (อิเหนา ร.2 น.1130)

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

* สิ่งที่ทำให้ทราบได้ว่า "ขอบพัคตร์" คือ "กระบังหน้า" เพราะในคำกลอนมุ่งว่าใช้กับ "กระจิงรายรัคม้วย" ซึ่งหมายถึง "เกี้ยวรัคม้วยผม" กระจิงราย คือ ลักษณะของขอบฐานล่างและขอบบนของตัว "เกี้ยว" ที่มีรูปตัว "กระจิง" เล็กๆ เรียงรายเป็นแถวไปโดยรอบวงกลมของตัวเกี้ยว

หากพิจารณาถึงช่วงสมัยที่ต่อเนื่องกันแล้ว อาจสันนิษฐานได้ว่า "ศิโรเพศ" ในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ยังคงอาจจะมีลักษณะเหมือนกับ "ศิโรเพศ" ในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่ คือน่าจะมีรูปร่างลักษณะแบบเดียวกับ "เกี้ยวยอด" ตามที่พบในภาพเขียนสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งนี้เพราะในภาพเขียนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ร.1- ร.3) ก็ยังคงพบว่าเครื่องประดับศีรษะของตัวนางในภาพเขียนนั้นก็ยังมีแบบ "เกี้ยวยอด" อยู่ด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ในบททรงเครื่องพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ยังได้มีการกล่าวถึงเครื่องประดับศีรษะฝ่ายนางอีกอย่างหนึ่ง คือ "มงกุฎพระบศริ" เช่นในเรื่อง "อิเหนา" ที่มีบทว่า

"นางทรงมงกุฎพระบศริ พระน้องใส่เกี้ยวมณีกรอบหน้า" (อิเหนา ร.2 น.114)

ในการแสดง "ละครใน" เรื่อง "อิเหนา" โดยทั่วไปมักพบว่า ตัวละครฝ่ายนางที่สำคัญจะใส่ "รัศมีเกล้า" โดย ตัวนางสูงศักดิ์จะใส่ "รัศมีเกล้ายอด" ตัวนางรองจะใส่ "รัศมีเกล้าเปลว" แต่ในบทละครเรื่อง "อิเหนา" พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 นั้น ไม่มีการกล่าวถึง "รัศมีเกล้า" ไว้ในที่ใดเลยตลอดทั้งเรื่องนอกจาก "ศิโรเพศ" และ "มงกุฎพระบศริ" ดังกล่าว แต่ต่อมาภายหลังเมื่อมีบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เรื่อง "รามเกียรติ์"* เกิดขึ้น จึงพบว่ามี การกล่าวถึง "รัศมีเกล้า" อยู่ด้วย ดังในบทของ "นางสุวรรณกันยมา" ที่มีว่า

"ใส่รัศมีเกล้าสุวรรณพรพรรณราย ชำรงค้เพชรพรายหิ้งซ้ายขวา" (รามเกียรติ์ ร.2 น.597)

จากการศึกษาในบททรงเครื่องของเรื่อง "รามเกียรติ์" พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 นั้น นอกจากมี "รัศมีเกล้า" เป็นเครื่องประดับศีรษะของตัวละครฝ่ายนางแล้ว พบว่ายังมีการกล่าวถึง "ศิโรเพศ"^{**} อยู่อีกด้วย และที่สำคัญคือทั้ง "ศิโรเพศ" และ "รัศมีเกล้า" ได้ถูกกล่าวถึงว่าเป็นเครื่องประดับศีรษะของ "นางสีดา" ด้วยกันทั้งสองอย่าง เช่น

* สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระอธิบายไว้ว่า "บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 นั้น พิจารณาโดยส่วนรวมเข้าใจว่าพระราชนิพนธ์ภายหลังเรื่องอิเหนา" (จาก "ตำนานละครอิเหนา", หน้า 141.)

** ในเรื่อง "รามเกียรติ์" นี้เขียนว่า "ศิโรเพศ" เช่นเดียวกับในรัชกาลที่ 1

ในบททรงเครื่องพร้อมกันทั้งพระราม พระลักษมณ์ และนางสีดา คือ

"พระทรงมงกุฎแก้วเจียรไน นางใส่ศิโรเพศ เจษฎา" (ราม ๗ ร.2 น.645)

และในบททรงเครื่องพร้อมกันของพระราม และนางสีดา คือ

"อรไทใส่รัดเกล้า ชมพูนุท พระหริวงศ์ทรงมงกุฎแก้วมณี" (ราม ๗ ร.2 น.848)

จากคำกลอนในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เรื่อง "อิเหนา" และเรื่อง "รามเกียรติ์" นั้น สันนิษฐานว่า "มงกุฎพระบศรี" ในเรื่องอิเหนาน่าจะหมายถึง "รัดเกล้า" ได้ แต่ "ศิโรเพศ" หรือ "ศิโรเพศน์" ก็ตามนั้น อาจจะเป็นได้ทั้ง "เกี้ยวยอด" หรือ "รัดเกล้า" ก็ได้ โดยเฉพาะในเรื่องรามเกียรติ์ แต่หากจะพิจารณาถึงการเป็น "ตัวนางสงศักดิ์" ของทั้งนางมณฑา และนางสีดาแล้วนั้น ถ้าตัวละครทั้งสองตัวนี้ต้องใช้ "รัดเกล้า" แล้วก็น่าจะต้องเป็น "รัดเกล้ายอด" ดังนั้นจึงอาจสันนิษฐานได้ว่า "รัดเกล้ายอด" น่าจะมีมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้วก็เป็นได้ แต่ข้อสันนิษฐานนี้จะค้านกับที่ สมเด็จพระยาคำวรวงราชานภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"รัดเกล้ายอด อีกอย่างหนึ่ง เป็นของประดิษฐ์ขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อในรัชกาลที่ 4"^{๒๖}

นอกจาก "เกี้ยวยอด" และ "รัดเกล้า" แล้ว ยังพบว่า มี "ชฎา" รวมอยู่ในเครื่องประดับศีรษะละครของฝ่ายนางในสมัยรัชกาลที่ 2 ด้วย ดังที่มักกล่าวไว้ในบททรงเครื่องของนางมณฑา ในเรื่องรามเกียรติ์ คอนหุงนำทิพย์ ว่า

"ทรงษษาเนื้อคิสีเสวค เขียนลายทองเทศฉลฉเลา
สไบหน้าเจียรระบาทคาดเงินเงา ผูกชฎา ห่อเกล้า เมาที" (ราม ๗ ร.2 น.528)

ความหมายของ "ชฎา" นั้นโดยทั่วไปหมายถึงเครื่องประดับศีรษะที่มีปลายบัคหรือเอนไปทางด้านหลังเล็กน้อย ซึ่งส่วนมากจะเป็นเครื่องประดับศีรษะของตัวพระ มากกว่าจะเป็นของตัวนาง แต่จากการศึกษา ในภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์บนกำแพงระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พบว่า เครื่องแต่งตัวของนางมณฑาในคอนหุงนำทิพย์นั้นเป็นชฎา ตรงกับที่กล่าวไว้ในบทละคร ส่วน

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

เครื่องประดับศีรษะนั้นมีลักษณะตรงกับ "ยอดบวช" ซึ่งก็จัดเป็น "ชฎา" แบบหนึ่ง ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ชฎาบางแบบ เช่น "ชฎายอดบวช" เป็นชฎาที่ใช้ได้ทั้งคิ้วพระและคิ้วนางที่แต่งชฎบวชหรือชฎชาว

การใช้วัสดุสำหรับปักเครื่องละคร ในสมัยรัชกาลที่ 2

สำหรับการปักเส้นผ่าเครื่องละครนั้น จากการศึกษาพบว่า มีการใช้วัสดุในการปักเพิ่มขึ้นจากที่มีใช้ในสมัยรัชกาลที่ 1 หลายชนิด คือ เลื่อม เงินคน ปีกแมงหับ ทองแดง และ "ไหมทอง" ซึ่งเป็นวัสดุที่ใช้ในการปักแบบ "หักทองขวาง" ดังในบทที่มีว่า

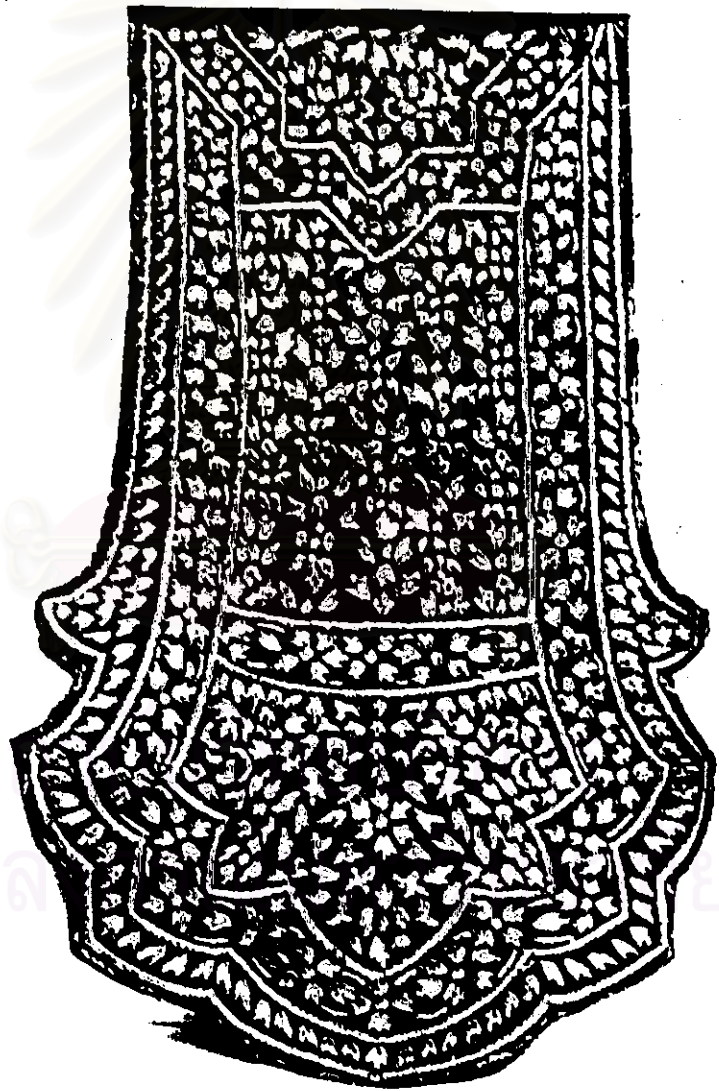
"ภษายกกระหนกสายชายกรวย	ฉลององค์ปักด้วย <u>เลื่อมแลพราว</u> " (รวม ๗ ร.2 น.530)
"เจียรระบาศคาคคิต <u>เงินคน</u>	ห้อยหน้าตาชนชาย <u>แครง</u> " (รวม ๗ ร.2 น.626)
"พื้นางนึ่ง <u>เข็มชาย</u> <u>เขี้ยวทอง</u>	หมคาคทองปัก <u>ปีกแมงหับถม</u> " (อิเหนา ร.2 น.158)
"เจียรระบาศคาค <u>ปักทองแดง</u>	ทับทรวง <u>ห้อยพลอยแดงคอราม</u> " (อิเหนา ร.2 น.642)
"ฉลององค์ทรง <u>ข้าวบิณฑ</u> <u>แยงขอ</u>	กรองศอ <u>หักทองขวาง</u> <u>กวางคั่ง</u> " (อิเหนา ร.2 น.1184)

จากการศึกษาจากกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 2 นิยมการปักเครื่องละครด้วยวิธี "หักทองขวาง" ค่อนข้างมาก จึงได้มีการกล่าวถึงชิ้นส่วนเครื่องแต่งตัวละครที่ปักด้วยวิธีนั้นหลายอย่าง อยู่ในบททรงเครื่องทั้งที่เป็นบทของ "ละครใน" และ "ละครนอก" เช่น ที่มีว่า

"ฉลององค์อินทร <u>ชนหักทองขวาง</u> "	(อิเหนา ร.2 น.234)
"สอดสนับ <u>เพลปักหักทองขวาง</u> "	(อิเหนา ร.2 น.442)
"กรองศอ <u>หักทองขวาง</u> <u>กวางคั่ง</u> "	(อิเหนา ร.2 น.1184)
" <u>ชายแครง</u> <u>เครื่องปักหักทองขวาง</u> "	(รวม ๗ ร.2 น.296)
"ใส่ <u>เกือกกำมะหยี่หักทองขวาง</u> "	(ลาวี ร.2 น.550)

การปัก "หักทองขวาง" นั้นคือ วิธีการปักวิธีหนึ่งที่ใช้ไหมทองล้วนๆในการปัก โดยใช้วิธีวางไหมทองบนค้ำหน้าของตัวลายโดยยึดด้วยเส้นค้ายจากทางค้ำหลังของผืนผ้า แล้วหักเส้นไหมทองทาบไปทาบมาอย่างเป็นระเบียบตามแนวทแยง หรือเกือบเป็นแนวขวางอยู่บนค้ำหน้าของตัวลายค้ำเดียว จึงเรียกว่า "หักทองขวาง" ซึ่งวิธีการปักแบบนี้สันนิษฐานว่า ช่างปักไทยคงได้รับมาจาก การปักของชาวจีนกวางตุ้ง จึงได้มีกล่าวไว้ในบททรงเครื่องว่า "หักทองขวางกวางคั่ง"

โดยทั่วไปแล้วการปักแบบหักทองขวาง มักไม่เป็นที่นิยมใช้กับงานปักเครื่องละคร
 สักเท่าใดนัก เพราะเป็นงานละเอียดต้องใช้ฝีมือมาก แต่ค่อนข้างจะซำดง่าย อีกทั้งไม่มีความวบ
 วาบเช่นงานปักคั้นเลื่อม ส่วนมากจะพบงานปักหักทองขวางในพวก "เครื่องสูง" ต่างๆ เช่น อภิรม
 ฉัตรชมสาย บังสริย์ บังแทรก และจามร เป็นต้น นอกจากนี้ก็อาจพบเป็นสิ่งของเครื่องใช้หรือ
 เครื่องประดับที่ทำถวายเป็นพุทธบูชาต่างๆ ดังเช่น "ผ้าทิพย์" ที่ห้อยหน้าฐานพระพุทธรูป (ในภาพ)

ภาพตัวอย่าง "ผ้าทิพย์" ที่เป็นงานปักแบบ "หักทองขวาง" โบราณ (อ.จักรพันธ์ โปษยกฤต เอื้อเฟื้อภาพ)

สมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2394)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วนั้น ทรงให้เลิก โขนและละครของหลวงทั้งหมด และไม่ให้มีการเล่นอีกตลอดรัชกาล ทั้งนี้เนื่องด้วยทรงรังเกียจ การเล่นโขนและละครเป็นการส่วนพระองค์ เมื่อทรงทราบว่าผู้มีบรรดาศักดิ์ท่านใดหัดละครขึ้น ก็ จะทรงตำหนิ แต่ถึงกระนั้นก็ได้มีพระราชประสงค์ที่จะให้เลิกละครทั้งหมดเสียทีเดียว เพราะละครนั้น จัดเป็นการละเล่นสำหรับบ้านเมืองมาแต่โบราณแล้ว แม้ในงานมหรสพของหลวงก็ยังต้องมีการเล่น ละครอยู่ตามประเพณีเดิม จึงมิได้ทรงห้ามปรามโดยพระบรมราชานุญาต ตามที่ สมเด็จพระ- ยาคำรงราชานุญาต ได้ทรงกล่าวไว้ว่า

"ข้อที่ทรงรังเกียจก็เฉพาะแต่การที่มีบรรดาศักดิ์หัดละคร แต่ช่างผู้หัดเล่นละครก็มีข้ออ้าง อย่างหนึ่งว่า แบบแผนและบทละครซึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงไว้ เป็นของประณีตบรรจง ไม่มีเสมอเหมือนมาแต่ก่อน ถ้าหอดทิ้งเสียไม่มีใครฝึกหัดให้ละคร เล่น รักษาไว้ แบบแผนละครหลวงก็จะสูญไปเสีย"^{๒๑๗}

การผ่อนผันพระราชกำหนดเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงห้ามปรามที่มีละคร เล่นกันทั่วไปนั้น สันนิษฐานว่า อาจจะทำให้เป็นเสมือนการผ่อนผันข้อห้ามใน พระราชกำหนดว่าด้วยเครื่องแต่งตัว ละครครั้งรัชกาลที่ 1 ลงโดยปริยาย เพราะเมื่อแบบแผนและบทละครของหลวงครั้งรัชกาลที่ 2 ยังได้ถูกนำมาใช้เป็นแบบแผนในการฝึกหัดคร่ำ และใช้เล่นกันจนเป็นที่แพร่หลายแล้ว ย่อมเป็นไปได้ ที่ละครเจ้านายและละครผู้มีบรรดาศักดิ์ จะต้องแต่งตัวกันอย่างงดงามด้วย ดังนั้นสิ่งที่เป็ข้อห้าม บางอย่างในพระราชกำหนดว่าด้วยเครื่องแต่งตัวละครครั้งรัชกาลที่ 1 นั้นก็อาจถูกนำกลับมาใช้แต่ง กันได้ตามเดิม เช่น การนุ่งผ้าจีบโจ้วหางหงส์ การใช้กรรเจี๊ยกจร และคอกไม้หัด คั้งที่ สมเด็จพระ- ยาคำรงราชานุญาต ได้ทรงกล่าวไว้ว่า

^{๒๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 157-158.

"พระราชกำหนดกันในรัชกาลหลังมาเห็นจะโปรดให้ผ่อนผัน ไม่ห้ามปรามกวาดขันตั้งแต่แรก เครื่องแต่งตัวละครในกรุงเทพฯ ในชั้นหลังต่อมาจึงปรากฏสิ่งที่ห้ามในพระราชกำหนด เป็นหลายอย่าง คือจอหนและคอกไม้หัก เป็นต้น^{๒๔}

การคิดแปลงเครื่องแต่งตัวในเครื่องใช้ในละครพื้นทาง ในสมัยรัชกาลที่ 3

ตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 1 ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ละครหลวงเล่นได้เฉพาะแต่ "ละครใน" 3 เรื่องคือ อมรุต รามเกียรติ์ และอิเหนา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ละครหลวงได้เล่น "ละครนอก" (แบบหลวง) ด้วย โดยเล่นจากบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ทั้ง 5 เรื่องคือ สังข์ทอง ไชยเชษฐ์ มณีพิชัย ไกรทอง คำวี และเล่นจากบทพระนิพนธ์ของ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระยศเดิมของ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) อีก 1 เรื่องคือ สังข์ศิลป์ไชย รวมเป็น 6 เรื่อง^{๒๕}

"ละครใน" และ "ละครนอก" ดังกล่าวนั้น ส่วนมากเป็นละครที่มีการแต่งตัวด้วยเครื่องแต่งตัวในเครื่องเหมือนกันหมด คงจะมีเรื่อง "ไกรทอง" เท่านั้นที่แต่งตัวแบบ "พื้นทาง"

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ละครเจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ได้แต่งบทละครนอกขึ้นเล่นอีกหลายเรื่อง เช่น บทละครนอกพระราชนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ (นางตอน) ในเรื่อง กากี พระลอ ชนช้างชนแผน และบทละครนอกพระนิพนธ์ของกรมหลวงภาณุเนตรนรินทร-ฤทธิ์ในเรื่อง สุวรรณหงส์ นางแก้วหน้าม้า นางกลา^{๒๖}

ละครนอกที่แต่งในรัชกาลที่ 3 นั้น มีเรื่องสุวรรณหงส์ และนางแก้วหน้าม้าเท่านั้นที่มีการแต่งตัวแบบพื้นเครื่อง ส่วนเรื่องกากี พระลอ ชนช้างชนแผน และเรื่องนางกลานั้น คงจะมีการแต่งตัวแบบ "พื้นทาง" มากกว่าแต่งแบบพื้นเครื่อง

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

แต่จากการศึกษาพบว่า ในละครที่มีการแต่งตัวแบบพันทาง ซึ่งเรียกกันภายหลังต่อมาว่า "ละครพันทาง" นั้น ได้มีการนำเอา "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" มาแต่งให้กับ "ตัวเอก" ของละครพันทางบางเรื่อง เช่น พระลอ ไกรทอง ชนช้างชนแผน เป็นต้น โดยยังคงให้ตัวละคร "สูงศักดิ์" เช่น "พระลอ" และ "พระพันวัสสา" ในเรื่องชนช้างชนแผน ใส่ "มงกุฎ" ครบเครื่อง ส่วนตัวเอกที่ไม่ใช่ตัวละครสูงศักดิ์นั้นจะใส่ "บันจู่เหรีจ" เช่นตัว ชาละวัน ไกรทอง ชนแผน และ พระไวย ดังที่ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า

"ครั้นภายหลังมาใช้บันจู่เหรีจแทนผ้าโพกมือไปถึงตัวอื่นและเรื่องอื่น จนตัวไกรทองและ ชนแผน พระไวย ละครก็มักใช้ใส่บันจู่เหรีจมาจนทุกวันนี้"^{๗๒}

นอกจากจะนำเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องทั้งชุดมาใช้แต่งกับ "ตัวเอก" แล้วยังได้มีการ ตัดแปลงและตัดทอนเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องลงเป็นเครื่องแต่งตัวของ "ตัวรอง" บางตัวด้วย เช่น ตัวที่เลี้ยง นายแก้ว นายขวัญ ในเรื่องพระลอ ซึ่งยังคงเห็นเค้าของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องบางชิ้น บางอย่างได้ชัดเจน เช่น สนับเพลลา ตัวเสื้อแขนสั้น (ที่ตัดกนกปลายแขนออก) กรองคอ และทับทรวง

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ได้มีการนำเอาเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องมาใช้แต่ง "ตัวเอก" และตัดแปลงใช้แต่งกับ "ตัวรอง" ของ "ละครพันทาง" ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* มงกุฎ "ยอดดาว" ที่ใช้กับ "พระลอ" นั้น ไม่ปรากฏหลักฐานที่ยืนยันได้ว่าเป็นมงกุฎแบบหนึ่งที่มีการสร้างมาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 3

** เดิม "บันจู่เหรีจ" มีใช้เฉพาะใน "ละครใน" เรื่อง "อิเหนา" เท่านั้น

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

สมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394 - พ.ศ.2411)

ในระยะต้นๆของสมัยรัชกาลที่ 4 ยังคงไม่มี "ละครของหลวง" เพราะถูกยกเลิกไปตั้งแต่ในครั้งรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเมื่อคราวมีงานพิธีสำคัญๆ เช่น คราวมี "ช้างเผือก" เชือกแรก (ชื่อพระวิมลรัตนกิริณี) มาสู่พระบารมี ก็ไม่มีละครหลวงเล่นในการสมโภช ครั้นเมื่อได้ช้างเผือกเชือกที่ 2 (ชื่อพระวิสุทธิรัตนกิริณี) จึงโปรดให้รวบรวมตัวละคร ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ได้ทรงเคยให้ครละครฝึกเด็กผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังไว้ แต่ยังมีหน้าได้ทรงให้แสดง พระองค์ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อนนั้น มาฝึกหัดกันขึ้นใหม่เป็น "ละครหลวง" จนสามารถออกโรงเล่นได้ทันในงานสมโภชช้างเผือกทั้งสองเชือกดังกล่าว ในปีชวด พ.ศ.2397 ละครผู้หญิงของหลวงจึงกลับมาขึ้นใหม่ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เมื่อ "ละครของหลวง" กลับมีขึ้นใหม่ในครั้งนั้น เจ้านายและชนนางที่ได้ฝึกหัดละครตามแบบแผนละครหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 ไว้และได้เล่นกันมาตลอดรัชกาลที่ 3 ต่างเกรงว่าจะเป็นการแข่งกับละครของหลวง จึงพากันหยุดเล่นละครของตนไปตามๆกัน เมื่อความทราบถึงพระกรรพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงขึ้น ดังมีเนื้อความบางตอนว่า

"ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้ใดเล่นละครผู้ชาย ผู้หญิง ก็มีได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามีละครด้วยกันหลายรายดี บานเมืองจะโคครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน

เดี๋ยวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่าละครในหลวงมีขึ้น ก็ห้ามใครเล่นละครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกล่าวผิดและขบถ การอันนี้มีได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิด ในหลวงมีการงานอะไรบางอย่างก็ได้โปรดให้หาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิด ขอยกแต่ รักเกล้ายอด อย่าง ๑ เครื่องแต่งตัวลงยา อย่าง ๑ พานทองหีบทอง เป็นเครื่องยศอย่าง ๑ เมื่อมหำชวีดยกแต่แต่สังข์อย่าง ๑ แล้วอย่าให้คนบุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมัครใจเข้ามาเป็นละครให้เขาได้รับความเคียดแค้นอย่างแต่ก่อนเถิด" ^{๓๓}

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 170-171.

ภาพ ตัวละครของ "ละครในร่มเล็ก" ในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งสันนิษฐานว่า เป็นละครเด็กผู้หญิง ของสมเด็จพระนางโซมนัส ซึ่งหัดไว้ก่อนสิ้นพระชนม์ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รวบรวมฝึกหัดขึ้นเป็นละครผู้หญิงของหลวง และได้ออกโรงทันเล่นในงานสมโภชข้างเมือง 2 เชือก ในปีชลา พ.ศ. 2397

ในภาพแสดงให้เห็นว่าเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของตัวพระ มีการใช้ "ห้อยหน้า" แบบ "ย้าพิพย์" ซึ่งไม่พบเห็นในปัจจุบันนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สาเหตุแห่งการห้ามใช้ "รัตเกล้ายอก" ในสมัยรัชกาลที่ 4

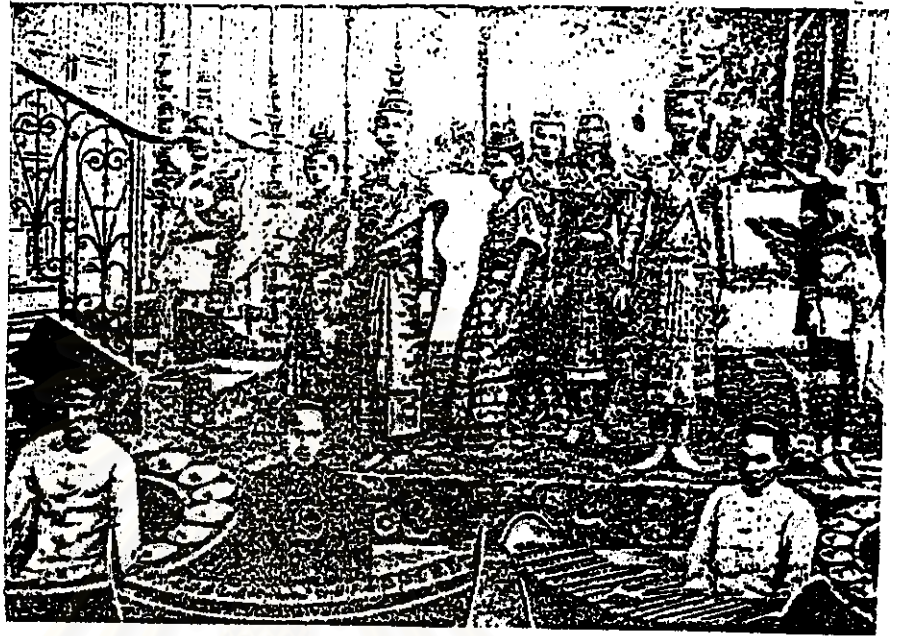
คงได้กล่าวมาแล้วในเรื่อง "การใช้เครื่องประดับศีรษะละครในสมัยรัชกาลที่ 2" (หน้า 43.) ว่ามีการกล่าวถึง "รัตเกล้า" ในบททรงเครื่องเรื่องเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ว่าเป็นเครื่องประดับศีรษะชนิดหนึ่งของ "นางสีดา" ถึงแม้ว่าในบททรงเครื่องนั้นจะไม่ได้กล่าวว่าเป็นรัตเกล้ายอกหรือรัตเกล้าเปลวก็ตาม แต่หากพิจารณาถึงหลักการแต่งตัวของ "ตัวนางสงครม" แล้ว รัตเกล้าที่นางสีดาใส่ก็ควรจะเป็น "รัตเกล้ายอก" จึงอาจกล่าวได้ว่า รัตเกล้ายอกนั้นน่าจะเป็นของที่ประดิษฐ์ขึ้นขึ้นมาแล้วตั้งแต่ครั้งในสมัยรัชกาลที่ 2

แต่จากการที่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราวงราชานภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า "รัตเกล้ายอกคืออย่างหนึ่ง เป็นของประดิษฐ์ขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อในรัชกาลที่ 4"^{๓๘} นั้นจึงเป็นที่เข้าใจกันว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประกาศห้ามละครใช้รัตเกล้ายอก เพราะเป็นของที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่จากการศึกษาในด้านสาเหตุอื่นที่น่าจะมีความสำคัญมากกว่า จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นเนื่องจากเพราะ "รัตเกล้ายอก" มีลักษณะรูปทรงคล้ายคลึงกับ "พระเกี้ยวยอก" หรือ "จลมงกฎ" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานให้เป็น "พระราชสัญลักษณ์" * ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้มีความหมายต่อเนื่องกับพระราชสัญลักษณ์ของพระองค์ที่เป็นรูป "พระมหามงกฎ"

สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ น่าจะเป็นเพราะรัตเกล้ายอกเป็นเครื่องประดับศีรษะของ "ตัวนาง" ซึ่งไม่เหมาะสมไม่ควรอย่างยิ่งที่นางละครจะใส่เครื่องประดับศีรษะที่มีรูปแบบคล้ายกับตราพระราชสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ จึงทำให้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงออกประกาศห้ามไว้ ไม่ให้ละครใช้รัตเกล้ายอกตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีได้เสด็จขึ้นครองราชย์

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

* ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีแต่ตรา "พระราชสัญลักษณ์" ยังไม่มีการใช้ตรา "พระราชสัญลักษณ์" ดังเช่นในปัจจุบัน

ภาพการแต่งเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่สันนิษฐานว่าอยู่ใน พระราชกำหนดว่าด้วยเครื่องแต่งตัวละคร ที่ห้ามไม่ให้ทำเครื่องละครเหมือน"เครื่องคน" ซึ่งเป็นประกาศห้ามที่มีอยู่ใน "กฎหมายตราสามดวง" ซึ่งออกในสมัย ร.1 และมีผลบังคับใช้จนถึงในสมัย ร.4 "ตัวนาง" ในรูปนี้ใส่แต่เพียงรัดเกล้าเปลว ไม่มี "กรรเจียกजर" ดังที่ห้ามในพระราชกำหนด

(สันนิษฐานว่าภาพนี้อยู่ในสมัยต้นรัชกาลที่ 4 ซึ่งเพิ่งจะเริ่มมีการถ่ายภาพ)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มาของคำว่า "มังกุณษัตรีย์"

แต่ก่อนมาเป็นที่เข้าใจกันว่า มังกุณษัตรีย์เป็นศิราภรณ์ของตัวนางที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4^{๓๕} แต่จากการศึกษาพบว่า มีการกล่าวถึง "มังกุณ" ว่าเป็นเครื่องประดับศีรษะชนิดหนึ่งในจำนวน 4 ชนิด ของเครื่องประดับศีรษะของ "ตัวนาง" ที่ปรากฏในบททรงเครื่องของ บทละครพระราชนิพนธ์ทั้งในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ซึ่งได้แก่ ศีโรเพรุณ มังกุณ มังกุณพระ-บุตรี และ รัตเกล้า

ดังได้กล่าวมาแล้ว (ในหน้า 43.) ว่า ศีโรเพรุณ อาจหมายถึง "เกี้ยวยอด" และ มังกุณพระบุตรี ก็อาจจะหมายถึง "รัตเกล้ายอด" เมื่อมีประกาศห้ามละครใช้ "รัตเกล้ายอด" แล้ว เครื่องประดับศีรษะของตัวนางจึงคงมีใช้อยู่ได้เพียง 2 ชนิดคือ เกี้ยวยอด และ มังกุณ

สำหรับ "มังกุณ" นั้นจากการศึกษาในคานศิลป์วัตถุสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่า ลักษณะรูปแบบของเครื่องประดับศีรษะละครของ "ตัวนาง" ที่เรียกว่า "มังกุณ" นั้น มีลักษณะรูปแบบเช่นเดียวกันกับ "มังกุณษัตรีย์" ที่มีใช้กันอยู่ในท่วงนี้ทุกประการ (ต่างกันที่ตรงกรรเจียกจรที่ไม่ติดตายคงที่แต่สามารถค้ำให้รับกับหูของผู้ใส่ได้ ; ศึกษาค้นคว้าต่อไป)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า คำว่า "มังกุณษัตรีย์" น่าจะเป็นเพียง "ชื่อ" ที่ได้เริ่มมีการบัญญัติขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อใช้เรียก "มังกุณ" ให้เข้าใจกันว่าเป็นมังกุณของ "ตัวนาง"

^{๓๕} นิตยา จามรมาน , "ศิราภรณ์พระ-นาง ที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์", คู่มือ-การสอน การแต่งกายและแต่งหน้า ; วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร (พ.ศ. 2535-ปัจจุบัน), หน้า 23.

ภาพ "มงกุฎศิขรี" สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 ประเภท "เครื่องเซิ้ง" ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจาก
 มงกุฎศิขรีสมัยปัจจุบัน ตรงกรรเจียรจระที่ไม่ติด
 ใต้คางที่ แต่สามารถปรับให้รับกับหูของผู้ใส่ได้
 ปัจจุบันอยู่ใน ห้องประณีตศิลป์รัตนโกสินทร์
 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

การห้ามใช้ "เครื่องละครลงยาราชาวดี"

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดละคร ดังนั้นจึงไม่มีการเข้มงวดในพระราชกำหนดว่าด้วยเครื่องแต่งตัวละคร ที่มีมาแต่ใน ครั้งรัชกาลที่ 1 เมื่อมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงยังคงมีผู้ลักลอบทำเครื่องแต่งตัวละครตามอย่าง ละครของหลวงอยู่โดยเฉพาะเครื่องประดับลงยาราชาวดี ที่ต้องห้าด้วย "ทองคำ" จริงๆ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงต้องทรงออกประกาศห้ามปรามไว้อีกครั้งหนึ่ง ดังที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"ไต่ยนว่าแต่ก่อนมาเคยห้ามมิให้ผู้อื่นทำ ขฎา และรัดเกล้าทองคำ ใส่ละครให้เหมือนกับ ละครของหลวง แต่ก็ยังมีลักลอบทำให้ละครใส่ ทำนองความอันนี้จะทราบประจักษ์พระราช- ทัณฑ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงประกาศห้ามแต่มิให้ผู้อื่นทำ เครื่องละครลงยาราชาวดี"^{๓๖}

การเริ่มมีละครเวทีที่ไม่ได้แต่งเครื่องละคร

นอกจาก "ละครของหลวง" แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังมีละครของเจ้านายและ ผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ฝึกหัดตัวละครไว้เล่นด้วยกันเองอีกพวกหนึ่ง ที่เรียกว่า "ละครกมปนี" (สันนิษฐานว่า น่าจะมาจากคำว่า COMPANY ; บริษัท) ที่ตัวละครไม่ได้แต่งเครื่อง หรือแต่งแต่พออยู่ในเวลาเล่น ดังที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"ในละครจำพวกที่หัดเล่นกันเอง ยังมีอีกพวกหนึ่งเรียกว่า "ละครกมปนี" เจ้าของละคร เป็นเจ้าบ้าง เป็นชนนางบ้าง มีละครผู้หญิงแต่ที่เป็นตัวดีแห่งละตัวสองตัว ผสมโรงเล่นกัน ความวังเจ้า บานชนนางที่เป็นสมาชิกกมปนีนั้น จะเล่นที่ไหนก็กำหนดกัน ครั้นถึงวันนัดยี่ เป็นเจ้าสำนักก็จัดโรงและหาปีพาทย์เตรียมไว้ สมาชิกต่างพาตัวละครกับสาวใช้ ซึ่งเป็น คณบพและลูกคู่ไปประชุมกัน ณ สำนักที่จะเล่นละคร ครั้นเลี้ยงดูกันแล้ว ก็ลงโรงมีละครต่อ

^{๓๖} สมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ, ตำนานละครอิเหนา, หน้า 28-29.

ไป ตัวละครแต่งตัวแต่อย่างน้อยไม่ได้แต่งเครื่องละคร"^{๓๓}

การที่ "ละครกมปนี" เล่นโดยแต่งตัวแต่อย่างน้อยไม่ได้แต่งเครื่องนั้น อาจเป็นแนวทางให้พวกละครหลวง (ของสมัยรัชกาลที่ 4) ที่เป็นร่นอาวโสในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ใช้เครื่องแต่งตัว "อย่างบางเบา" ในคราวรวมตัวกันเล่นสนองพระเดชพระคุณถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการสมโภชเสด็จนิวัตกลับจากประเทศยุโรป ซึ่งจะได้ออกต่อไปในตอนสมัยรัชกาลที่ 5

สมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453)

เมื่อสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ละครข้างนอก" ทั่วไปได้มีการละเมิดกฎข้อห้ามในประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงครั้งรัชกาลที่ 4 เช่น เรื่องการห้ามใช้รัดเกล้า ยอด กับเครื่องแต่งตัวลงยาราชาวดี รวมทั้งการทำฎาและรัดเกล้าทองคำด้วย ดังที่ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๕ ทรงกล่าวไว้ว่า

"มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้หาละครสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เข้าไปเล่นถวายทอดพระเนตร ทานให้เพียงวิงยิมฆาละครโรงอื่นจนเกิดประหลาดใจกันว่าจะเป็นเพราะเหตุใด เหตุที่นั่นเพราะท่านทำเครื่องทองคำแต่งพระเอกนางเอกของท่านใส่ ไม่กล้าจะแต่งเข้าไปเล่นถวายตัว จึงต้องยืมเครื่องละครโรงอื่น"^{๓๔}

ในตอนกลางสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง ตั้งแต่ธรรมเนียมต่างๆ ในวังจนถึงส่วนราชการ ตลอดจนความเป็นอยู่และวัฒนธรรมการแต่งกายของผู้คนพลเมือง ทั้งนี้เพราะได้มีการรับเอาอารยธรรมตะวันตกเข้ามาปรับใช้ในกิจการทุกอย่าง แม้กระทั่งกิจการละคร เช่น มีการเล่นละครเป็นโรงเป็นวิกโดยเก็บเงินคนดู และมีการประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวกันได้ตาม

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 186.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

ใจชอบ ไม่มีการห้ามปรามใดๆ ดังที่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"การที่ทรงห้ามแบบอย่างเครื่องแต่งตัวละครหลวงมีมาเพียงรัชกาลที่ 4 ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 ก็เลิกการห้ามปราม ละครจึงแต่งตัวกันตามใจชอบทั่วไป มีเจ้าของละครคิดแก้ไขเครื่องแต่งตัวละครเปลี่ยนแปลงไปต่างๆตามอำเภอใจหลายอย่าง ดังเช่นทำเสื้อละครเป็นสีเดียวกัน ทั้งตัวเสื้อและแขนเสื้อ บางโรงก็ไม่ใช้อินทรชัน และทำแถบสายสะพายให้ตัวเสนาใส่แทนเครื่องอาภรณ์อื่นเครื่องอย่างเก่าก็มี และยังมีเครื่องแต่งตัวเป็นแขกเป็นฝรั่ง สำหรับเล่นเรื่องพระอภัยมณี เป็นต้น เครื่องแต่งตัวละครก็หาเห็นจากแบบเดิมมาทุกที"^{๓๕}

"ละครในของหลวง" ใสเครื่องแต่งตัว "อย่างบางเบา"

เครื่องแต่งตัวละครที่ผิดแปลกแตกต่างจากปกตินั้น เริ่มมีขึ้นครั้งแรกโดยพวกละครหลวง กล่าวคือใน พ.ศ. 2440 บรรดาทนายข้างในผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่น เจ้าจอมมารดาต่างๆ ที่เป็นข้าราชการมาตั้งแต่ในครั้งรัชกาลที่ 4 ได้รวมตัวกันกับพวกที่เคยเป็นละครหลวงสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นผู้สูงอายุแล้วทั้งนั้น เล่น "ละครใน" เรื่อง "อิเหนา" เพื่อสนองพระเดชพระคุณถวายแด่องค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานสมโภชเสด็จนิวัตกลับจากประเทศยุโรป

ในการแสดงละครครั้งนั้น ตัวละครที่เป็นเสนาและนางกำนัล ก็ล้วนแต่ที่ได้เคยเป็นละครหลวงมาตั้งแต่ในครั้งรัชกาลที่ 4 จึงมีอายุกันกว่า 50 ปีแล้วขึ้นไปทั้งโรง ดังนั้นในการแสดงคราวนั้นตัวละครจึงไม่ได้แต่งตัวยืนเครื่องตามปกติ แต่แต่งตัวด้วยเครื่องแต่งตัวอย่างบางเบา อันเหมาะแก่วัยของตัวละครที่ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระราชทานให้ ดังที่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"ทรงรับเป็นพระราชพระออกถนนให้การหึงปาง ตลอดจนสร้างเครื่องแต่งตัวละครพระราชทานใหม่ ให้บางเบาสำหรับผู้ที่สูงอายุ"^{๓๖}

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-30.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 200.

สำหรับเครื่องแต่งตัวที่ว่ามีลักษณะเป็นอย่างบางเบา นั้น สันนิษฐานว่าน่าจะมีลักษณะคล้ายกับเครื่องแต่งตัวของ "ละครมพณี" ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ตัวละครแต่งตัวแต่อย่างน้อยไม่ได้แต่งยีนเครื่อง (ดังที่กล่าวมาแล้ว)

"ละครนอกของหลวง" ใช้เครื่องแต่งตัว "กึ่งยีนเครื่อง"

นอกจากการเล่น "ละครใน" ที่ไม่ได้แต่งตัวแบบยีนเครื่องแล้ว พวกละครหลวงยังได้เล่น "ละครนอก" ที่ไม่ได้แต่งตัวแบบยีนเครื่องด้วยในอีก 8 ปีต่อมา คือในปี พ.ศ. 2448 ได้มีการแสดงละครนอกเรื่อง "ลาวี" ในงานขึ้นพระตำหนักเรือนต้นในพระราชวังดุสิต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้รวบรวมพวกละครเก่าที่ยังมีชีวิตอยู่มาเล่นในงานนั้น โดยโปรดให้พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมชนสินีนารถ ทรงรวบรวมมาฝึกซ้อมในเวลาเสวย ที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ซึ่งเรียกกันว่า "ละครคนแก่"^{๔๑}

"ละครคนแก่" ที่เล่นเรื่อง "ลาวี" * นั้น ส่วนใหญ่ไม่ได้แต่งตัวยีนเครื่อง ยกเว้นตัว "พระลาวี" ตัวเดียวที่มีการแต่งตัวในลักษณะ "กึ่งยีนเครื่อง"

เครื่องแต่งตัวลักษณะ "กึ่งยีนเครื่อง" ของตัวพระลาวี (หรือตัวพระสังข์, หรืออาจเล่นทั้ง 2 เรื่อง) นั้น มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับเครื่องแต่งตัวยีนเครื่อง กล่าวคือ มีการนุ่งสนับเพลา นุ่งผ้าคล้ายกับแบบจับโจงกันแน่ที่ไม่มีหางหงส์ แต่มีผ้าปิดก้นผืนใหญ่แทน ซึ่งผ้าปิดก้นนั้นไม่ใช่ผ้าปักแบบผ้าปิดก้นของยักษ์และลิง แต่เป็นผ้าชนิดเดียวกับผ้าฉ่อง ซึ่งสังเกตได้ว่าทำขึ้นเป็นอีกชิ้นหนึ่งต่างหาก ไม่ใช่ชายผ้าที่เป็นหางกระเบน และค่านหน้าก็เป็นลักษณะเดียวกันคือ ไม่มีผ้า

^{๔๑} นางอมรตฤณารักษ์ (อุทุมพร สุนทรเวช), วังหลวง, (กรุงเทพฯ : องค์การคำของครุสภา, 2526), หน้า 120.

* ในหนังสือ "เบิกโรง" กล่าวว่าเรื่องที่เล่นคือ "สังข์ทอง" ซึ่งมี หม่อมผาด ในเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ เป็นตัวพระสังข์ (หน้า 100.) และหม่อมเพื่อน ในสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นตัวเจ้าเงาะ (หน้า 102.) , (ศรีพันธ์ ทองปาน, "จับระบำรำเต้น เล่นสนุก", เบิกโรง, สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.)

ห้อยข้างมีเต้าห้อยหน้าขนาดใหญ่กว่าปกติ ทำด้วยผ้าชนิดเดียวกับผ้าถุงและไม่มีการปัก บริเวณที่ควรจะมีผ้าห้อยข้างนั้น ใช้ประดับแทนด้วยสายดอกไม้ที่มีบะทั้งหมด 2 ซ้าง

ส่วนตัวเสื้อเป็นเสื้อแขนยาว ใช้กรองคอ หับทรวง และสังวาลที่ทำด้วยดอกไม้ประดิษฐ์ ใส่เครื่องประดับที่ข้อมือมากชั้นแต่ที่ข้อเท้าไม่ใส่เลย ส่วนเครื่องประดับศีรษะมีลักษณะเป็น "ทรงมงกุฎ" มีเกี้ยว 3 ชั้น ไม่มีพวงอบะแต่หัดดอกไม้ทั้ง 2 ซ้าง ดังในภาพ

ลักษณะเครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง ในสมัยรัชกาลที่ 5

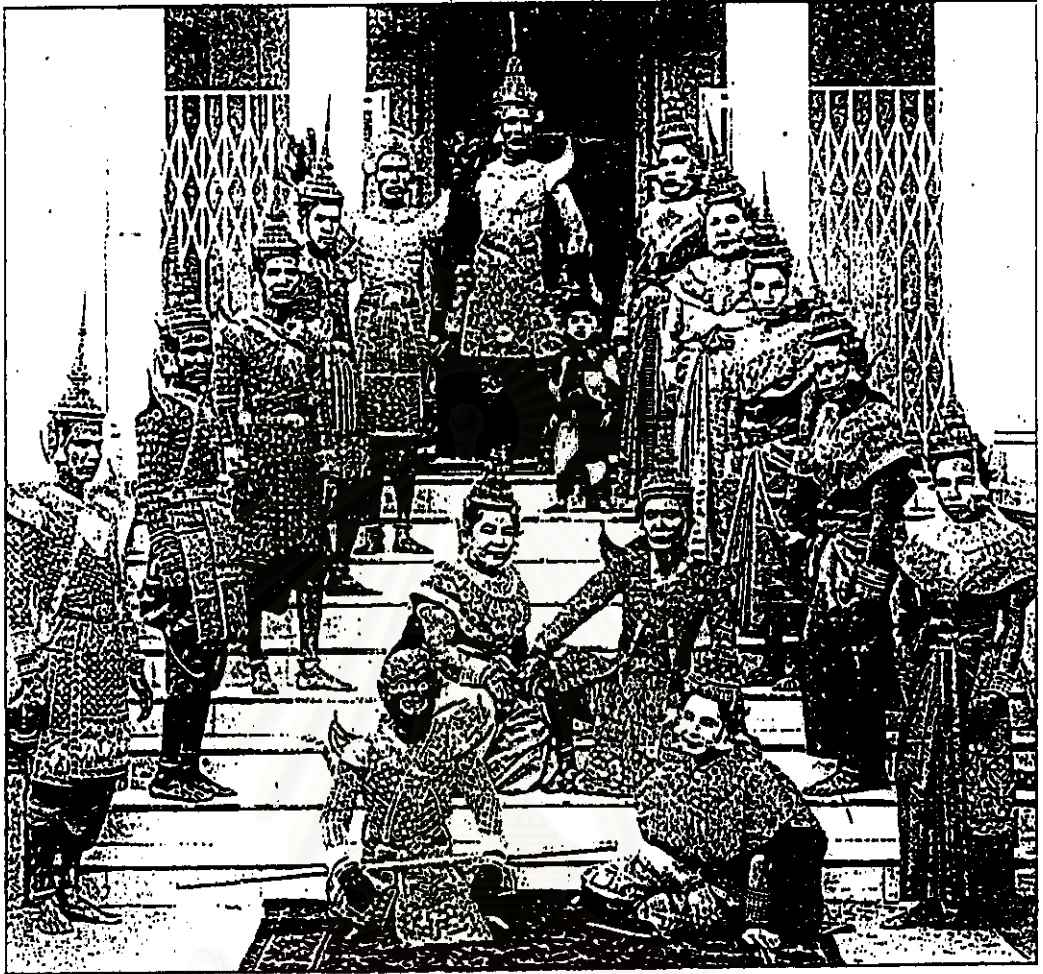
ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พวกละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการดัดแปลงเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องใช้ในการแสดง "ละครใน" และ "ละครนอก" แบบเฉพาะกิจมาบ้างแล้ว หากแต่การแต่งตัวของคณะละครต่างๆส่วนใหญ่ทั่วๆไปยังคงใช้เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องแบบเดิมอยู่ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางภาพถ่ายของ "ละครสมัคร"*(สมัครเล่น) โรงหนึ่งที่เป็น "ละครผู้ชาย" ซึ่งเล่นละครนอกเรื่อง "สังข์ทอง" ที่มีการแต่งยืนเครื่องทั้งโรง

เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากที่ปรากฏในรูปถ่ายของ "ละครสมัคร" นั้นแล้ว ยังคงมีชิ้นส่วนจริงของ "ซุกเจ้าเงาะ" ที่ถูกเก็บรักษาเป็นศิลปวัตถุอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ(กรุงเทพ)ด้วย

จากลักษณะที่ปรากฏในรูปถ่ายและจากชิ้นส่วนของจริงนั้น อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปักด้วยคันและเลื่อม ไม่มีการหนดตัวลายให้เด่นชัด ลักษณะของลวดลายเป็นลายคอนข้างโปร่ง ประเภทลายดอกไม้ บนตัวเสื้อจะเป็นการปักดอกลายขนาดเล็กตามไปทั่วตัว และนิยมใช้ลายเดียวกันนั้นปักตามไปทั่ววิคสะเอวและทอนบนของห้อยหน้า และห้อยข้าง ส่วนเชิงผ้าตอนล่างของห้อยหน้าห้อยข้างของตัวพระและเชิงผ้าหมของตัวนาง มักนิยมออกแบบลวดลายเป็นรูปต่างๆไม่ซ้ำกัน เช่นราห่อมจันทร์ รูปกระดางต้นไม้ รวมทั้งลายพุ่มข้าวบิณฑ์ซึ่งเรียกกันเป็นศัพท์ของช่างปักว่า "ตั้งพุ่ม"

สำหรับลักษณะเครื่องแต่งตัวนางนั้น ผ้าหมนางยังคงมีลักษณะกว้างใหญ่อยู่ แต่มีการปักทั่วทั้งผืนด้วยดอกลายขนาดเล็ก ซึ่งมีทั้งแบบมีลายขอบริมผ้าและไม่มี ส่วนการนุ่งผ้าจีบของตัวนางจะเป็นแบบนุ่งกรอม สงจากข้อเท้าเล็กน้อยไม่ถึงครึ่งหน้าแข้ง

* "ละครสมัคร" คือละครสมัครเล่นของข้าราชการบริพารผู้ชาย ที่รวมตัวกันเล่นถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานสมโภชเสด็จนิวัติจากยุโรปในปี พ.ศ. 2440

ภาพเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องชดพระและนาง ของ "ละครสมักร" ซึ่งเป็น "ละครผู้ชาย" ที่
 เล่นในงานสมโภช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จนิวัติจากยุโรป เมื่อปี
 พ.ศ. 2440 (ชุดเครื่องแต่งตัวของ "เจ้าเงาะ" มีประวัติว่า กรมหมื่นปราบปรักษ์ โปรด
 ให้ทำประทาน พระยาอัครวราทร (ภักดา บรมศิริ) แต่งเล่นเป็นเจ้าเงาะ พระนิมิตรกรม
 รัชชา (นัคดา บรมศิริ) ผู้บทรยกลีพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพฯ เมื่อ 24 ม.ค. 2474) *

* จากใบประวัติที่มา เลขวัดถ จ. 111/3 เลขลำดับ 4 ชุดที่ 205 ชั้น 1 พระที่นั่งทักษิ
 ณาภิรมช พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพฯ

การใช้เครื่องแต่งตัวใน "ละครดึกดำบรรพ์" สมัยรัชกาลที่ 5

ในปี พ.ศ. 2442 เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ได้ร่วมกับ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระยศขณะนั้น) เล่นละครไทยแบบโอเปร่าของฝรั่งที่เรียกว่า "ละครดึกดำบรรพ์" (ตามชื่อของโรงละคร) เรื่องที่นำมาเล่นเป็นแบบละครดึกดำบรรพ์ คือ สังข์ทอง คาวี อีเหนา สังข์ศิลป์ชัย กรุงพานชมทวีป มณีพิชัย สุรบดินชา และอุณรุท^{๕๒}

จากรายชื่อของละครเรื่องต่างๆที่ถกนำมาทำเป็น "ละครดึกดำบรรพ์" สันนิษฐานว่า เครื่องแต่งตัวของละครทุกเรื่องดังกล่าว น่าจะยังคงเป็นเครื่องแต่งตัวแบบจีนเครื่องอยู่อย่างเดิมที่เป็น "ละครว่า" ทั้งเรื่องที่เคยเล่นเป็นแบบ "ละครใน" และเรื่องที่เคยเล่นเป็นแบบ "ละครนอก" แต่อย่างไรก็ตามรูปแบบของเครื่องแต่งตัวละครดึกดำบรรพ์นั้น ท่านศาสตราจารย์ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ให้ความเห็นไว้ว่า

" ต้องตีความละครดึกดำบรรพ์ว่าเป็นละครที่มีแบบในการแต่งตัวหรือไม่ ถ้าจะถือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เป็นหลัก ก็อาจสันนิษฐานว่า คงไม่สนพระทัยยึดแบบเครื่องแต่งตัวละครนัก สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงนิพนธ์บทละครดึกดำบรรพ์ค้างอยู่ 2 เรื่องคือ ชนช้างชนแฉน กับเวสสันดร ตามความเห็นของข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าได้ทรงนำออกโรง น่าจะไม่ให้ตัวละครยืนเครื่อง"^{๕๓}

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า รูปแบบของเครื่องแต่งตัวละครดึกดำบรรพ์ อาจขึ้นอยู่กับลักษณะของเรื่องที่จะเล่น หรือรูปแบบการแต่งตัวของละครว่าเรื่องเดิมก่อนที่จะนำมาดัดแปลงทำเป็นละครดึกดำบรรพ์

^{๕๒} สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานละครดึกดำบรรพ์", ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ (ฉบับปรับปรุง), พิมพ์เป็นมิตร์พลีในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ 31 พฤษภาคม 2486, (พระนคร ; โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2486), หน้า 2-5.

^{๕๓} ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเป็นมาของละครไทยและการปรับปรุง", นาฏศิลป์และดนตรีไทย, เอกสารวิชาการหมายเลข 9 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ : 2522, หน้า 163.

การดัดแปลงเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องของ "ละครผู้มีบรรดาศักดิ์"

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มี "ละครผู้มีบรรดาศักดิ์" ที่มีชื่อเสียงอยู่ด้วยกันหลายโรง ซึ่งนอกจากจะแข่งขันกันในด้านกาแสดงแล้ว ยังแข่งขันกันในด้านเครื่องแต่งตัวละครด้วย บางโรงหรือบางคณะได้มีการดัดแปลงเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องให้แปลกแตกต่างไปจากเดิม เพื่อให้เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละคณะด้วย คณะละครที่มีเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องแปลกไปจากเดิมอย่างเห็นได้ชัด ได้แก่ คณะละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ชำระ และคณะละครของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นต้น

ลักษณะเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องของ "ละครเจ้าพระยามหินทร"

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ชำระ เป็นท่านแรกที่คิดให้ละครไทยเล่นประจำโรง และมีการเก็บเงินคนดู โรงละครของท่านมีชื่อว่า "ปรินสซิเอเทอ" (PRINCE THEATER) ซึ่งหมายความว่า เป็นโรงละครของพระองค์เจ้าที่เป็นหลานของท่าน แต่แรกเล่นเดือนละสี่ปาทหึ่งเรียกตามภาษาอังกฤษว่า "วิก" ภายหลังได้เพิ่มเล่นเดือนละสองสัปดาห์ แต่คนทั่วไปก็ยังคงเรียกว่าวิกอยู่อย่างเดิม ^{๔๔}

ละครโรงนี้แสดงทั้งแบบละครในและละครนอก ซึ่งแต่งตัวแบบขึ้นเครื่องทั้งโรง แต่จากการศึกษาจากภาพถ่ายสังเกตได้ว่า มีการดัดแปลงชิ้นส่วนของเครื่องนุ่งห่ม และมีการเพิ่มเติมเครื่องประดับบางอย่างโดยเฉพาะใน "เครื่องแต่งตัวนาง" คือ มีการดัดแปลงลักษณะของผ้าหม่นนาง จากเดิมที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ให้ส่วนที่อยู่ค้ำหน้า (ซึ่งต้องจับกระหมับ พับรวมมารวมไว้ที่กลางเอว) นั้น ถูกตัดให้เรียวแหลมจากไหลลงมาถึงเอวโดยไม่ต้องใช้วิธีจับกระหมับอย่างเดิม (ดูภาพในหน้าต่อไป)

ส่วนเครื่องประดับนั้นพบว่าทั้ง "ตัวพระ" และ "ตัวนาง" มีการติด "อินทร์ขน" อยู่ที่ริมปลายกรองคอบนไหล่ ตัวอินทร์ขนมีลักษณะเป็นเครื่องประดับโลหะแบบตัวเรือนโปร่ง ประดับพลอย มีรูปร่างเป็นชอกนก

^{๔๔} สมเด็จพระยาตำราพระราชานาภาพ, ตำนานละครอิเหนา, หน้า 206.

สำหรับเครื่องประดับศีรษะของละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวังนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นแบบที่ทำด้วยโลหะ ตัวเรือนโปร่งบางทั้งอัน ประดับด้วยพลอยกันแหลม สีขาว แดง และเขียวกันพลอยค่านหลังไม่ฉาบปรอทเหมือนพลอยจริง สันนิษฐานว่าเป็นฝีมือช่างต่างประเทศ ซึ่งเครื่องประดับศีรษะของละครเจ้าพระยามหินทรราชานั้น ปัจจุบันถูกเก็บรักษาเป็นศิลปวัตถุและตั้งแสดงอยู่ในพระที่นั่งทักษิณานิคมฯ ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพฯ (ดูภาพในหน้าต่อไป)

ภาพแสดงลักษณะ เครื่องแต่งตัวอัน เครื่องของละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง

ที่ตัดแปลงรูปแบบของผ้าหม่นจากเดิมที่เป็นชิ้นสี่เหลี่ยมผืนผ้า มาเป็นแบบตัดให้เรียวแหลมลงมาจากไหล่ถึงเอว โดยไม่ต้องใช้วิธีจับกระทบเป็นมุมแบบเดิม นอกจากนี้ทั้งตัวพระและตัวนางยังประดับผ้าด้วย อินทร์ชนู รูป "ชอกนก" ด้วย

ภาพ มงกุฎพระ และมงกุฎกษัตริย์ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเครื่องประดับศีรษะของละคร-
 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ชำระ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีลักษณะตัวเรือนโปร่งบางทั้งอัน
 ประดับด้วยพลอยกันแหลมไม้ฉาบปรอทด้านหลังเหมือนพลอยจริง สีขาว แดง เขียว
 ปัจจุบันตกเก็บรักษาเป็นศิลปวัตถุ และตั้งแสดงอยู่ในพระที่นั่งทักษิณามุข พิพิธภัณฑ-
 สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

ลักษณะเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของ "ละครกรมพระนรา"

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ยังมีละครอีกโรงหนึ่งที่มีชื่อเสียงทั้งในด้านการแสดงและใน
ด้านเครื่องแต่งตัว คือ ละครของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (พระยศขณะนั้น) ที่เดิมเล่นแบบ
"ละครร่า" แต่ต่อมาเปลี่ยนเป็น "ละครร้อง" ที่เรียกว่า "ละครปริศนาคัญ"^{๔๕}

ในด้าน "ละครร่า" นั้น ละครกรมพระนรา มีเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องที่แปลกไป
จากละครทั่วไป ซึ่งถือได้ว่าเป็นลักษณะเด่น 3 อย่าง คือ การตัดแปลง "ห้อยข้าง" ของตัวพระ
ให้เหมือนกับชายไหวในภาพเขียน การเพิ่มเติม "ชายผ้า" ที่ด้านล่างของตัวนางให้เหมือนกับชายผ้า
ในภาพเขียน และการใช้ "เพชรหลา" และ "เพชรกันคัก" ทำเครื่องประดับชนิดต่างๆ

การตัดแปลง "ห้อยข้าง" ของตัวพระ ตามแบบภาพเขียน

จากการศึกษาจากภาพถ่ายสังเกตได้ว่า เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของ "ตัวพระ"
ของละครกรมพระนรา ยังคงรักษารูปแบบและสัดส่วนของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องตามแบบแผนเดิม
ไว้เป็นอย่างมาก เช่น ตัวเสื้อแขนยาวก็ใช้สีและลวดลายที่ตัวเสื้อและแขนเสื้อต่างกัน โดยตัวเสื้อ
จะเป็นลายสีเหลี่ยมขนมเปียกปูน แต่ที่แขนเสื้อเป็นลายแถบตามขวาง อินทรีชนกก็ติดในลักษณะครอบ
ไหล่ เป็นต้น มีแต่ "ห้อยข้าง" เท่านั้นที่เปลี่ยนจากแบบสีเหลี่ยมผืนผ้าตรงๆ เป็นแบบที่มีเส้นรอบนอก
ที่อ่อนโค้ง สะบัดพริ้วตรงส่วนปลายเหมือน "ชายไหว" ในภาพเขียนไทย

(ลักษณะของเส้นรอบนอกที่อ่อนโค้งและสะบัดพริ้วตรงส่วนปลายนั้น ศัพท์ทางช่างเขียน
ภาพไทยเรียกว่า "คคกริช" หรือ "หางไหล" ซึ่งต่อจากนี้ไปผู้วิจัยจะเรียกห้อยข้างที่มีลักษณะเหมือน
ชายไหวในภาพเขียนไทยนั้นว่า "ห้อยข้างแบบหางไหล")

จากการศึกษาชิ้นส่วนของเครื่องแต่งตัวที่เป็นศิลปวัตถุ หรือส่วนประกอบของศิลปวัตถุ
ชนิดต่างๆ พบว่า "ห้อยข้างแบบหางไหล" ที่มีทำขึ้นใช้มาก่อนละครของกรมพระนรา คือ ห้อยข้าง
แบบหางไหลของ "หุ่นไทย" (เฉพาะที่เป็นของตัวยักษ์และตัวลิงเท่านั้น) ของกรมพระราชวังบวร-
วิไชยชาญ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล : วังหน้าในรัชกาลที่ 5) ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นก่อน

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

ปี พ.ศ.2421* หรือในช่วง 10 ปีแรกของรัชกาลที่ 5 แต่ละครของกรมพระนราธิบดีขึ้นในช่วง
กลางก่อนข้างปลายสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว (พ.ศ.2440 - พ.ศ.2453)

ดังนั้นจึงอาจสันนิษฐานได้ว่า ละครกรมพระนราธิบดีแนวความคิดในการทำ
"ห้อยข้างแบบหางไหล" มาจาก ทั้งทางภาพเขียนและทางเครื่องแต่งตัวของคนไทย นอกจากนี้
ยังอาจจะได้ความคิดมาจากคำบรรยายในบทเรื่องเครื่องเรื่อง "อิเหนา" ที่มีว่า "ชายไหวปลาย
สะบัดออกทั้งสอง" (อิเหนา ร.2 น.1071) ด้วยก็อาจเป็นได้

การเพิ่มเติม "ชายผ้า" ของยานาง ตามแบบภาพเขียน

ในค่านเครื่องแต่งตัวของตัวนาง ของละครกรมพระนราธิบดี ได้มีการประดิษฐ์
"ชายผ้า" ที่เป็นผ้าปัก เข้ามาเป็นชิ้นส่วนตกแต่งเพิ่มเติมในบริเวณยานาง ตามอย่างภาพยานาง
ของตัวนางในภาพเขียนไทย

จากการศึกษาในค่านวิธินุ่งผ้าจีบหน้านางชายพกเดี่ยวแล้ว อาจกล่าวได้ว่า เป็นไป
ไม่ได้ที่เมื่อนุ่งผ้าจีบวิธินี้แล้วจะเหลือชายผ้า ที่เป็นรูป "สามเหลี่ยมชายธง" ตามอย่างที่เห็นในรูป
เขียนได้ เพราะชายผ้าในรูปเขียนจะอยู่ใต้อยู่จีบหน้านาง ซึ่งถ้าหากเป็นการนุ่งผ้าจีบหน้านาง
จริงๆแล้ว ชายผ้าที่จะเกิดเป็นสามเหลี่ยมชายธงอย่างในรูปเขียนได้ จะต้องเป็นชายผ้าของส่วนที่
เป็นจีบหน้านาง ซึ่งจะต้องอยู่ข้างหน้าหรือข้างบนของรอยจีบหน้านาง ไม่ใช่อยู่ใต้อยู่จีบอย่างในรูป
เขียน ที่คล้ายกับว่าเป็นชายผ้าของจีบค่านในที่ใช้ส่วนปลายบนเป็นชายพก ซึ่งในการนุ่งผ้าจริงๆ
จะไม่สามารถทำให้เกิดเป็นชายผ้าที่แลบออกมาจากใต้อยู่จีบได้เลย

ส่วนสาเหตุที่ในภาพเขียนมักมีชายผ้ารูปสามเหลี่ยมชายธงที่แตกต่างจากการนุ่งผ้าจริง
เป็นเพราะเนื่องมาจากช่างเขียนต้องการให้องค์ประกอบของตัวภาพมีความสมดุลย์ ไม่ให้มีเนื้อที่ว่าง
เกินไป และชายผ้าที่นั้นยังช่วยให้เห็นว่ายานางนั้นบางพริ้ว ทำให้ตัวภาพมีชีวิตขึ้นด้วย

* หลักฐานที่แสดงว่า "คนไทย" ของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ สร้างขึ้นก่อน พ.ศ.
2421 คือ ในงานสมภพครบ 71 ปีของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในปี พ.ศ.2421 นั้น
มีปรากฏในราชกิจจานุเบกษาว่า "กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจัดทุนไปช่วยเพลลา" , ราชกิจ-
จานุเบกษา, เล่ม 5, หน้า 315.

จากที่กล่าวมานี้อาจสันนิษฐานได้ว่า "ชายผ้า" ของตัวนางของละครกรมพระนารายณ์ อาจได้แนวความคิดที่จะทำขึ้นเพื่อให้เข้าชดกันกับ "ห้อยข้างแบบหางไหล" ของตัวพระ ซึ่งมีที่มาจากเครื่องแต่งตัวในภาพเขียนเช่นกัน ส่วนสาเหตุสำคัญที่คิดทำ "ชายผ้า" และ "ห้อยข้าง-แบบหางไหล" ให้เหมือนในภาพเขียนนั้น อาจเป็นเพราะต้องการให้เป็นเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องที่หรูหราแปลกตากว่าของละครโรงอื่น

"ชายผ้า" ของนางนั้น นอกจากจะมีรูปทรงเหมือนในภาพเขียนแล้ว ยังมีการปักด้วยด้ายเส้นที่ละเอียดงดงามด้วย และเนื่องจากที่ส่วนชายผ้ามีการปักที่แตกต่างจากผืนผ้าจริง ๆ จึงทำให้ช่างเครื่องละครนหลังต่อมา ไม่ทราบว่าเป็นสิ่งใดหรือมีที่มาจากไหน จึงเข้าใจผิดและพากันเรียกว่า "ผ้าเช็ดหน้านาง" * และคงเนื่องมาจากการปักนี้เองที่มีส่วนทำให้ "ชายผ้า" มีความหนา แข็งกระด้าง และมีน้ำหนักที่ไม่สัมพันธ์กันกับผืนผ้าจริง ๆ หวังอาจทำให้ไม่สะดวกในการรำว่าด้วยก็ได้ จึงทำให้ไม่เป็นที่นิยมต่อมาในละครรุ่นหลังๆ ซึ่งต่างกับ "ห้อยข้างแบบหางไหล" ที่ได้รับความนิยมนำมาใช้แต่งให้กับตัวละครสูงศักดิ์ใน "โขน" เช่น พระราม พระลักษมณ์ และตัวเทพเจ้าต่างๆ อยุ่จนถึงปัจจุบัน

(อย่างไรก็ตาม "ชายผ้า" นี้ได้ถูกนำกลับมาใช้เป็นส่วนประกอบของเครื่องแต่งตัวนางอีกครั้งในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500-พ.ศ. 2510 โดยคณะละครของโรงเรียนเฉลิมศาสตร์ศึกษา แต่ก็ไม่ใช่ที่นิยมแก่สถาบันหรือคณะละครอื่นใดอีก เช่นเคย)

การใช้ "เพชรหลา" และ "เพชรกันคัต" ทำเครื่องประดับต่างๆ

เพชรเทียม ที่ละครกรมพระนารายณ์นำมาใช้ทำเครื่องประดับต่างๆนั้น จัดเป็นวัสดุชนิดใหม่ (ในสมัยรัชกาลที่ 5) ที่ต้องสั่งเข้ามาจากต่างประเทศ มี 2 ชนิดคือ ชนิดกันแหลมที่ติดอยู่เป็นแถวบนแถบผ้าสีดำ เวลาซื้อชายกันจะวัดเป็นหลา เรียกว่า "เพชรหลา" ส่วนอีกชนิดหนึ่งเป็น

* คำว่า "ผ้าเช็ดหน้านาง" นั้นเป็นคำเรียกกันในหมู่ช่างเครื่องละครและผู้ที่ทำหน้าที่แต่งตัวให้ตัวละครบางกลุ่ม เมื่อประมาณ 30 กว่าปีที่ผ่านมาแล้ว และมักจะแก่ถึงเรียกกันอย่างสนุกว่า "ผ้าเช็ดหน้าให้รอง" เนื่องจากอาจถูกด้ายเส้นที่ปักไว้บาดหน้าได้

ชนิดกันแบน ชื่อชายกันแบนนับเม็ดหรือนับรอย เรียกว่า "เพชรกันคัต" *

ละครกรมพระนราไชยเพชรหลามาทำเป็นเครื่องประดับกายชนิดต่างๆ แทนเครื่องประดับกายที่เดิมทำด้วยเครื่องซีริกัประดับกระจกเกรียบ หรือไข่มุก เช่น กำไลแขน - สั้งวาล หัมทรงว วงคามทิส หัวมันเหม่ง ตลอดจน กรองคอ และอินทร์ชน นอกจากนี้ยังใช้เพชรกันคัตทำมงกุฎและรัดเกล้าด้วย ทำให้เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องทั้งพระและนางควมความเป็นอย่างมาก ดังที่ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ประทานหม่อมเจ้าหญิง พิไลยเลขา คิสิกกล ว่า

"ตามที่เชอชมอาภรณ์ของชะวาวว่า ไม่เป็นกันเพชรอย่างของเรานั้น ความจริงเครื่องอาภรณ์ละครของเรา แดกก่อนก็เป็นขอเป็นคอกคิ เพิ่งจะกลายมาเป็นกันเพชรไปเมื่อเร็วๆนี้เอง เพราะการคั้นเพชรพาไป"

แต่อย่างไรก็ตามการใช้เพชรเทียมทั้ง 2 ชนิดนี้ได้ก่อให้เกิดการสร้างเครื่องประดับขึ้นอีกประเภทหนึ่ง คือ เครื่องประดับที่สร้างด้วย "เครื่องเงิน" นอกจากนี้เคยมีมาแต่เดิมที่เป็นเครื่องประดับที่สร้างด้วย "เครื่องซีริกั" ประเภทเดียว

* "เพชรกันคัต" เป็นเพชรที่มีกันแบน ฉาบปรอทที่กัน บางทีเรียกว่า "พลอยกระจก" ผลิตในประเทศแถบยุโรป เช่น เชคโกสโลวาเกีย และในเอเชีย เช่น เกาหลี ทุกแห่งที่ผลิตจะใช้ชื่อที่หน้าของเหมือนกันหมดว่า CHATONROSES (ไม่มีคำแปลในพจนานุกรม)

๒๖ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์(ผู้แต่งร่วม), หม่อมเจ้าพิไลยเลขา - คิสิกกล, พิมพ์เนื่องในวันประสูติครบ 6 รอบ 8 สิงหาคม 2512, (พระนคร : โรงพิมพ์วิจิตรนทร์ - การพิมพ์, 2512).

"ห้อยช้างแบบหางไหล" ที่พบว่ามีมาก่อน ละครของกรมพระนราฯ คือ ห้อยช้างแบบหางไหล ของ "หนไทย" (ศัวยักษ์และศัวลิง) ของ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ใน สมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นก่อน พ.ศ. 2421

ภาพเครื่องแต่งตัวชุดพระและนาง ของละครกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
 ในสมัยรัชกาลที่ 5 คอนปลาย ที่มีการใช้ "ห้อยข้างแบบหางไหล" และ
 มีการทำ "ชายผ้า" แบบรูปเขียนบนผ้านางนาง และมีการนำ "เพชรหลา"
 และ "เพชรก้นคัต" มาทำเป็นเครื่องประดับกายชนิดต่างๆรวมทั้งเครื่อง
 ประดับศีรษะ เช่น มงกุฎ และวิกเกล้า ค้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ละครของคณะเฉลิมศาสตร์นาฏศิลป์ ในสมัยรัชกาลที่ ๑
 (พ.ศ. 2500-2510) ได้มีการทำ "ชายผ้า" ของตัวนาง
 และ "ห้อยข้างแบบหางไหล" ของตัวพระ ตามแบบของ
 "ละครกรมพระนราฯ"

การเริ่มใช้เครื่องประดับกายและเครื่องประดับศีรษะประเภท "เครื่องเงิน"

สืบเนื่องจากการที่ ละครกรมพระนราธิปไชยเพชรหลาและเพชรกันคัตมาทำเครื่องประดับต่างๆนั้น ทำให้เกิดความนิยมเครื่องประดับที่ทำด้วยเพชรทั้ง 2 ชนิดนี้เป็นอย่างมาก จนอาจเรียกได้ว่าเป็น "ยุคตื่นเพชร"

จากการศึกษาพบว่าเครื่องประดับที่ทำด้วย "เพชรหลา" มักจะเป็นเครื่องประดับประเภทที่อ่อนนุ่มได้ เช่น สายสังวาล กำไลแฉง (ชนิดทำด้วยผ้า) สายเข็มขัด เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเพชรหลานั้น มีลักษณะเป็นแถบผ้าย่อยในตัวแล้ว จึงสะดวกที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องประดับที่มีลักษณะเป็นเส้นหรือเป็นสายได้เลย แต่เครื่องประดับที่ทำด้วย "เพชรกันคัต" จะเป็นเครื่องประดับประเภทที่แข็ง เช่น ทับทรวง ตามหลัง ตามทศ หัวบันเหนง กำไลแฉง เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเพชรกันคัตนั้นมีลักษณะเป็นเม็ดๆ ต้องทำตัวขึ้นเครื่องประดับด้วย "แผ่นเงินฉล" และมีการเป่าแล่นทำ "เวือน" สำหรับติดเพชรแต่ละเม็ด เครื่องประดับที่ทำด้วยเพชรกันคัต ซึ่งเรียกกันว่า "เครื่องเงิน" นั้น จึงมีความคงทนแข็งแรงและได้รับความนิยมมากกว่าเครื่องประดับที่ทำด้วยเพชรหลา

นอกจากเครื่องประดับกายชนิดต่างๆที่ทำด้วย "เครื่องเงิน" แล้ว ยังพบว่ามีการทำเครื่องประดับศีรษะด้วยเครื่องเงินทั้งอันด้วยเช่นกัน แต่เนื่องจากเครื่องเงินนั้นไม่สามารถทำลวดลายให้ละเอียดได้ คงทำได้แต่ในลักษณะหยามๆ อีกทั้งคงมีน้ำหนักมาก จึงไม่ค่อยพบ "มงกุฎ" หรือ "รัศมีเกล้า" ที่ทำด้วยเครื่องเงินทั้งอัน นอกจาก "บันจุเหร็จเงิน" และ "กระบังหน้าเงิน"

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการทำเครื่องประดับกายและเครื่องประดับศีรษะด้วย "เครื่องเงิน" ประดับ "เพชรกันคัต" อีกประเภทหนึ่ง นอกจากเครื่องประดับศีรษะตัวเวือน "โลหะ" ประดับ "เพชรกันแหลม" ของละครเจ้าพระยามหินทร์ และเครื่องประดับประเภท "เครื่องขี้รัก" ที่ประดับด้วย "กระจกเกียบ" ที่มีมาแต่ครั้งก่อนสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว

* ** บันจุเหร็จเงิน และ กระบังหน้าเงิน มีลักษณะต่างจาก "บันจุเหร็จเพชร" และ "กระบังหน้าเพชร" ทั้งวัสดุที่ทำตัวเวือนและชนิดของเพชรที่ใช้ประดับ (ซึ่งจะได้อธิบายถึงในสมัยรัชกาลที่ 6 หน้า 93.) และสำหรับบันจุเหร็จเงินนั้น ลีเก้นำไปเติมยอด เรียกว่า "บันจุเหร็จยอด" มีใช้ใน "ลิตทรวงเครื่อง"

การเริ่มใช้เครื่องประดับศีรษะประเภทลกษสม "เครื่องชู้รักประกอบเครื่องเงิน"

แม้ว่าเครื่องเงินจะเป็นเครื่องประดับที่เรียกได้ว่าหยามกว่าเครื่องชู้รัก แต่เนื่องจากเป็นโลหะจึงมีความคงทนกว่าเครื่องชู้รัก อีกทั้งยังเป็นเครื่องประดับซึ่งใช้ "เพชร" (กันตัด) เป็นเม็ดๆ ที่มีแสงวาววามกว่าเครื่องชู้รัก ซึ่งใช้ "กระจกเกรียบ" ที่มีแสงสะท้อนน้อยกว่า เครื่องเงินจึงเป็นที่นิยมใช้ทำเป็นเครื่องประดับกายต่างๆ หลายชนิด

จากความคงทนนี้เอง เครื่องเงินจึงได้รับความนิยมนำเป็นส่วนประกอบต่างๆ ของเครื่องประดับศีรษะ แทนของเดิมซึ่งเคยทำด้วยเครื่องชู้รักอีกด้วย ทำให้เครื่องประดับศีรษะในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มมีลักษณะเป็นเครื่องประดับศีรษะแบบลกษสม คือ มีตัวเรือนของ มงกุฎ ขฎา และรัดเกล้า ทำด้วยเครื่องชู้รัก แต่ส่วนประกอบต่างๆ เช่น กรอบหน้า กระจับหน้า (ของมงกุฎกษัตริย์) กรรเจียกจร ดอกไม้ทิศ ดอกไม้ร้าน ดอกไม้ไหว ดอกไม้เพชร (ของมงกุฎพระ) ตลอดจนท้ายช้อง (ของรัดเกล้า) ทำด้วยเครื่องเงิน

นอกจากความคงทนแล้วอาจกล่าวได้ว่า อีกสาเหตุหนึ่งที่เครื่องประดับศีรษะที่ทำด้วยเครื่องชู้รัก ได้มีการทำส่วนประกอบต่างๆ เป็นเครื่องเงิน ก็เป็นเพราะเครื่องเงินมีเพชรกันตัดประดับ ทำให้มงกุฎ ขฎา และรัดเกล้า มีแสงสะท้อนวาววามมากขึ้นกว่าเดิมด้วยนั่นเอง

(จากที่กล่าวมานี้ อาจใช้เป็นข้อสังเกตอายุของเครื่องประดับศีรษะละคร เก่าๆ ได้ว่า เครื่องประดับศีรษะที่มีลักษณะเป็นลกษสม เครื่องชู้รัก และเครื่องเงินนั้น น่าจะเป็นเครื่องประดับศีรษะที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 ตอนปลายลงมาแล้วทั้งสิ้น แต่สำหรับ มงกุฎพระ และมงกุฎกษัตริย์ ที่มี "ลายท้าย" ทำด้วยเครื่องเงินด้วยนั้น อาจเป็นของที่ทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9 ทั้งนี้เพราะลายท้ายของมงกุฎหรือขฎา ประคิมรุขึ้นโดย คุณครุ ชิต แก้วดวงใหญ่ ข่างศิริภรณ์เอกในสมัยรัชกาลที่ 9)

สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2468)

เมื่อ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ในระยะแรกๆ นั้น ยังไม่มี "ละครของหลวง" ต่อเมื่อโปรดให้โอนข้าราชการกรมโขนและพิณพาทย์มหาดเล็กในรัชกาลที่ 5 มาสังกัด "กรมมหรสพ" ที่ทรงตั้งขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2454 จึงได้มี "โขนและละครของหลวง" ตั้งแต่นั้นมา

โขนและละครของกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6 มีการแสดงและการแต่งตัวที่แบ่งเป็นประเภทต่างๆ ได้หลายประเภท คือ ประเภทที่ 1 โขนแบบดั้งเดิม ที่เล่นตามบทโบราณและแต่งตัวแบบดั้งเดิม ประเภทที่ 2 ละครเวทีที่เล่นตามบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 และแต่งตัวตามแบบ "พระราชประดิษฐ์" เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ชุบเบิกโรง คอนค่างๆ ไดแก มหาพลี ฤาษีเลี้ยงลูก พระคเณศเสียวงา สีดาหาย และเผาหลงกา เป็นต้น ประเภทที่ 3 ละครแบบใหม่ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์และทรงออกแบบเครื่องแต่งตัวขึ้นใหม่ตามท้องเรื่อง เช่น เรื่อง พระร่วง ท้าวแสนปม และสกนคลา เป็นต้น

นอกจากโขนและละครของกรมมหรสพแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 6 ยังมีละครของผู้มีบรรดาศักดิ์ที่เล่นต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 5 อีกหลายโรงด้วยกัน ซึ่งแต่ละโรงนั้นต่างก็มีรูปแบบของเครื่องแต่งตัวเป็นเครื่องที่พิเศษเฉพาะของแต่ละโรงด้วย เช่น ละครเจ้าพระยามหินทรฯ ละครกรมพระนราฯ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีละครที่แต่งตัวแปลกกว่าละครผู้ใด ที่เพิ่งเริ่มเล่นในสมัยรัชกาลที่ 6 ด้วยคือ ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ดังที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"เมื่อรัชกาลที่ 5 ท่านเกรงพระเจ้าอยู่หัวจะไม่โปรด จึงเป็นแต่หาครมาหัดข้าหลวงให้รำละครคเล่น ประสมกันเป็นละครสักสองสามตัวแต่ไม่ให้ไปเล่นที่ไหน ได้ยินว่าเคยลอบไปเล่นถวาย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเห็นขังศักรเศษ ทอดพระเนตรที่วังบูรพาแห่งเดียว จนถึงรัชกาลที่ 6 ท่านจึงเล่นละครโดยเปิดเผย"^{๔๗}

^{๔๗} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์", ประชุมมหัศจรรย์ ละครดึกดำบรรพ์, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2486), หน้า 67.

ลักษณะเครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง "แบบดั้งเดิม" ในสมัยรัชกาลที่ 6

จากการศึกษาจากภาพถ่ายการแต่งตัวยืนเครื่อง ทั้งในการเล่นโขนและละครของข้าราชการกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6 นั้น จะเห็นได้ว่าเครื่องแค่นั้นเครื่อง "แบบดั้งเดิม" ยังคงถือสำคัญ และวิธีการแต่งแบบโบราณไว้มาก แต่หากจะเปรียบเทียบกับภาพถ่ายของ "ละครสมัยคร" ในสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว จะสังเกตได้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงในด้านของ "วิธีการปัก" กล่าวคือ เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการปักแบบหุ่นตัวลายให้เด่นชัดเห็นได้ชัด ไม่ปักแบบแบบๆ เช่นในสมัยรัชกาลที่ 5

ส่วนลวดลายที่ใช้ในชิ้นส่วนต่างๆ นั้น เห็นได้ว่ามีขนาดของตัวลายที่ใหญ่ขึ้น มีช่องไฟห่างขึ้นกว่าเดิม ลวดลายที่ใช้บนห้อยหน้าและห้อยข้างของตัวพระ และบนผืนผ้าหม่นนาง จะนิยมใช้ลวดลายประเภท "ลายกนก" ต่างจากในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นิยมลวดลายประเภทลายดอกไม้ หรือลาย-เลื้อยที่ค้ำพราวไปทั่วผืน หรือลายที่มีรูปภาพประกอบกับลายกนก ส่วนลวดลายที่นิยมใช้กับตอนล่างของผ้าห้อยหน้าห้อยข้าง และตอนล่างของผืนผ้าหม่นนางนั้น จะนิยมลวดลายประเภท "ลายกรวยเชิง" ต่างจากในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นิยมใช้ "ลายพุ่ม" หรือที่คำศัพท์ช่างเรียกว่า "ดั้งพุ่ม" ดังกล่าว

ลักษณะเครื่องแต่งตัว "แบบพระราชพิธี" ใน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจาก "บท" แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงประดิษฐ์ (น่าจะหมายถึงเพียงว่า ทรงออกแบบ) "เครื่องแต่งตัว" สำหรับละครที่ทรงพระราชนิพนธ์บทหรือทรงปรับปรุงบทขึ้นใหม่อีกด้วย ทั้งนี้คงเป็นเพราะทรงมีพระราชประสงค์จะให้เหมาะสมกับบทที่ทรงพระราชนิพนธ์หรือทรงปรับปรุงใหม่นั้นเอง

จากการศึกษาจากภาพถ่ายพบว่า เครื่องแต่งตัวที่เรียกกันว่า "แบบพระราชพิธี"* สำหรับ "ละครว่า" ทั้งแบบของเครื่องนุ่งห่ม และแบบของเครื่องประดับศีรษะนั้น เป็นแบบที่ค่อนข้าง

* ผู้ที่กล่าวถึงเครื่องแต่งตัวละครที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกแบบไว้อย่างเป็นลายลักษณ์อักษรว่า "แบบพระราชพิธี" คือ นายชนิก อโยโพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร

ใกล้เคียงกับความเป็นจริง เช่น ถ้าตัวละครมีบท "เดินดง" หรือ "ออกบวช" จะให้ตัวยืนเครื่องใส่เสื้อแขนสั้น หมสไบชายเดี่ยว แทนการใส่เสื้อแขนยาวที่ต้องมีการคิด "อินทร์ขลุ่ย" เครื่องประดับศีรษะก็ทรงออกแบบขึ้นใหม่แทนชฎายอดบวช คือให้มีลักษณะเป็นผ้าโพกศีรษะแบบถุญี จับจีบสำเร็จรูป ที่เรียกว่า "ชฎาบายศรี" หรือ "ชฎาคอกกล่าวโพง" (ใช้สำหรับ ถุญี นักพรต และ - คนชรวรพ.)^{๔๔}

ส่วนเครื่องประดับศีรษะของละครแบบใหม่ที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ เช่น พระร่วง ท้าวแสนปม สกนตลา มัทธนะพาชา สาวตรี พระเกียรติรถ ธรรมาธรรมะสงคราม นั้น พบว่ามีเครื่องประดับศีรษะของตัวละครที่เรียกว่า "เทวียอด" ซึ่งมีลักษณะคล้ายเทวียาตรีแต่ยอดเตี้ยกว่า ลักษณะส่วนยอดเป็นรูปม้วนวยมประดับอัญมณี มีกรวยพัทลุง และจอนหู^{๔๕}

นอกจากเครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับศีรษะที่เป็น "แบบพระราชประดิษฐ์" แล้วจากการเปรียบเทียบภาพถ่ายโฆษณาละครของหลวงในสมัยรัชกาลที่ 6 นั้น ยังพบว่ามีอีกสิ่งหนึ่งที่จัดได้ว่าเป็น "ลักษณะพระราชนิยม" ที่มักจะต้องใช้ประดับในเวลาแต่งตัวยืนเครื่องด้วยเสมอ กล่าวคือ ในการแต่งตัวยืนเครื่องชฎพระ ทั้งในแบบดั้งเดิมหรือแบบพระราชประดิษฐ์ก็ดี ตัวพระโขนหรือตัวพระละครเหล่านั้น มักจะต้องสวม "พวงมาลัยดอกบานไม่รู้โรย" ในลักษณะคล้องสะพายเฉียงบนลำตัวท่อนบน หักเครื่องแต่งตัวอีกทีหนึ่ง (ภาพในหน้าต่อไป)

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๔} นิตยา จามรมาน, "เครื่องศิวารมย์ของตัวละครในนาฏศิลป์ไทย", คู่มือการสอน-
การแต่งกายและการแต่งหน้า; วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร (พ.ศ. 2535-ปัจจุบัน), หน้า 26.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องแบบดั้งเดิมในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งใช้วิธีการปักแบบท่อนตัวลายให้บน
 ในภาพจะเห็นได้ว่าตัวละครสวมพวงมาลัยดอกบานไม่รู้โรย ซึ่งเป็นลักษณะพระราชานิยมด้วย

ภาพเครื่องประดับศีรษะ "แบบพระราชประดิษฐ์" ในรัชกาลที่ 6

ภาพแสดงเครื่องแต่งตัวเป็นเครื่องของละครแบบใหม่ ที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทหรือทรงปรับปรุงบทขึ้นใหม่ พร้อมทั้งทรงออกแบบเครื่องแต่งตัวที่เรียกว่า "แบบพระราชประดิษฐ์" ด้วย ในภาพจะสังเกตเห็นได้ว่าตัวละครสามพวงมาลัยคอกบานไม้โรย ซึ่งรับกับชฎาบายศรีที่ประดับด้วยคอกบานไม้โรยเช่นกัน

ภาพละครกรรมศิลป์การ สมัยรัชกาลที่ ๑ ช่วงที่ นายชนิด อยุ่โพธิ์ เป็นอธิบดี-
กรรมศิลป์การ มีการแสดง "ละครโน" เรื่องรามเกียรติ์ ตอน พระรามตาม
กวาง ซึ่งตัวพระรามแต่งตัว "แบบพระราชนัดดา" ในรัชกาลที่ ๑

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลักษณะเครื่องแกงตัวอื่นเครื่องของ "ละครเจ้าคุณพระประยวงค์"

เครื่องแกงตัวอื่นเครื่องของละครเจ้าคุณพระประยวงค์นั้น มีลักษณะพิเศษที่เรียกได้ว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะโรง เช่นเดียวกับเครื่องแกงตัวอื่นเครื่องของละครเจ้าพระยามหินทรฯ และของละครกรมพระนราฯ แต่เครื่องแกงตัวอื่นเครื่องของละครเจ้าคุณพระประยวงค์มีลักษณะพิเศษที่สื่อของตัวพระและเครื่องประดับของตัวนาง ตลอดจนการใช้เครื่องประดับศีรษะแบบโปร่ง

การใช้สื่อแขนสั้นแบบ "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" ของตัวพระ

สื่อละครแบบแขนสั้นของตัวพระของละครเจ้าคุณพระประยวงค์ เป็นสื่อที่มีแขนสั้นมาก คือสั้นกว่าปกติที่ละครโรงอื่นใช้ โดยมีความสั้นของปลายแขนสื่ออยู่ที่ระดับ $\frac{1}{3}$ ของช่วงแขนคอนบนเท่านั้น (โดยทั่วไปสื่อละครแบบแขนสั้นจะมีความสั้นอยู่ในระดับ $\frac{2}{3}$ ของช่วงแขนคอนบน) และที่สำคัญคือ "กนกปลายแขน" มีลักษณะที่ค่อนข้างจะคล้ายไปทางรูปทรงของ "อินทรีขน" มากกว่าจะเป็นรูปทรงของกนกปลายแขนดังที่พบเห็นทั่วไป นอกจากนี้ยังมีการใช้ "พาดัก" ประดับที่ต้นแขนออกจากปลายแขนสื่อด้วย

จากการศึกษาเปรียบเทียบจาก พระบรมฉายาลักษณ์ "ทรงเครื่องต้น" ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้ว อาจกล่าวได้ว่า ละครเจ้าคุณพระประยวงค์อาจได้แนวความคิดในการใช้สื่อละครที่มีแขนสั้นมากขึ้นมาจาก "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" ซึ่งเป็นฉลองพระองค์แขนสั้นตัวนอก (ที่ใส่ทับ "ฉลองพระองค์พระกรน้อย" ซึ่งเป็นฉลองพระองค์แขนยาวตัวใน) ก็อาจจะเป็นไปได้ นอกจากนี้หากสังเกตกนกปลายแขนของสื่อละครเจ้าคุณพระประยวงค์ ที่มีลักษณะคล้ายไปทางอินทรีขนดังกล่าวแล้ว สันนิษฐานว่า น่าจะมีที่มาจาก "นบพะอังษา" ซึ่งเป็น "อินทรีขน" ของเครื่องต้นด้วย (ภาพในหน้า 90.)

"นบพะอังษา" นี้ พระยาอนมานราชชน ได้กราบทูลขอประทานความหมายจาก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไว้ดังนี้

* คำว่า "อังษา" ในพจนานุกรมเขียนว่า "อังสา"

พระยาอนุมานราชชน

- " อินทรชน สำหรับเครื่องต้น ก็เรียกว่า พระนบ ซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้าก็เขียนและแปลไม่ออก นบ มาจากภาษา
อะไร ข้าพระพุทธเจ้าสอบถามใครก็ไม่ได้ความ "๕๐

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์- " พระนบ เป็นชื่อเรียกที่คัดคำสันเสียดแล้ว ที่แท้เรียก
นบพะอังษา ควรจะเขียน นพ หรือ นภ นั้นไม่ทราบ
ถ้าเขียน นพ ที่แต่เดิมจะเป็นของประทับด้วยพลอยนพรัตน์
ถ้าเขียน นภ ที่จะหมายความว่าเป็น เชิดขึ้นบนฟ้า แต่น่าจะ
เป็น นพ ประทับด้วยพลอยสีต่างๆ เขารอยกับอินทรชน
อันคำ อินทรชน นั้นหมายถึง รังกินนร คือมีหลายสี
ไม่ได้หมายถึงสิ่งที่ยอบนมาคน เช่น พนักพิงพิลา ก็เรียก
ว่า พนักอินทรชน ไม่ใช่ของยอบนมาคนเลย "๕๑

แต่อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ก็ทรงมีพระวินิจฉัย
เกี่ยวกับอินทรชนของเสื่อละครไว้แล้วว่า "อินทรชนละคร ก็คือ ปลายแขนเสื่อกัก(เสื่อตัวนอก)นั่นเอง"
(ตั้งได้กล่าวมาแล้วในหน้า 33.)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า "อินทรชนละคร" แบบที่ใช้กันทั่วไป กับ "กนกปลายแขน"
แบบของเสื่อละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์นั้น ต่างก็จะมีพัฒนาการทางรูปแบบมาจาก "พระนบ"
หรือ "นบพะอังษา" ที่คิดปลายแขน "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" (เสื่อแขนสั้นตัวนอก) ของชุด
เครื่องต้นด้วยกัน ในทำนองว่า ยิ่งทำให้แขนเสื่อสั้นขึ้นไปเท่าใด ยิ่งต้องใช้พระนบที่มีขนาดใหญ่ตาม
ลำดับขึ้นไปด้วยเท่านั้น จนเมื่อแขนเสื่อสั้นกลายเป็นแขนกุด พระนบก็จะมีขนาดใหญ่และเลื่อนตำแหน่ง
จากต้นแขนไปครอบอยู่บนไหล่ และเรียกว่าอินทรชนไปในที่สุด

๕๐ พระยาอนุมานราชชน, บันทึกเรื่องความรู้อันต่างๆของพระยาอนุมานราชชน(เล่ม 2),
พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบ 100 ปี ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชชน,(โรงพิมพ์คุรุสภา, 2537),
หน้า 259.

๕๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์(ผู้แต่งร่วม), บันทึกเรื่องความรู้อัน
ต่างๆของพระยาอนุมานราชชน(เล่ม 2), หน้า 263 264.

แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่า อินทร์ชนของเสื้อละครทั่วไปจะเป็นของที่เกิดขึ้นที่หลัง
 กนกปลายแขนเสื้อละคร "ทรงประพาส" ของละครเจ้าคณะพระประยวงค์ เพราะอินทร์ชนละคร
 มีเข้ามาแล้วตั้งแต่ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 1 (ดังได้กล่าวมาแล้วในหน้า 33.) นอกจากนี้เสื้อแขน
 สั้นของละครที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้ ก็ไม่ได้มีที่มาจากเสื้อละครทรงประพาสของละครเจ้าคณะพระประยวงค์
 ตามที่เคยเข้าใจกันแค่อ่างใด หากแต่่าจะมีเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว (ดังที่กล่าวมา
 แล้วในหน้า 26.)

สำหรับสาเหตุที่เจ้าคณะพระประยวงค์มีความคิดให้ละครใช้เสื้อที่มีแขนสั้นหลายๆคล้าย
 กับ "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" และมีกนกปลายแขนคล้าย "นบพะอ้งษา" ตลอดจนให้ละครตัวพระ
 ใส "พานรัด" ตามอย่างชุด "เครื่องต้น" ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น
 อาจจะเป็นเพราะท่านคุ้นเคยและมีความชอบในรูปแบบฉลองพระองค์ดังกล่าวเป็นอย่างมากก็ได้

ภาพเสื้อละครแขนสั้นแบบ "ทรงประพาส" ของละครเจ้าคณะพระประยวงค์ ซึ่งมีกนกปลาย-
 แขน ที่มีรูปทรงคล้าย "นบพะอ้งษา" ซึ่งเป็น "อินทร์ชน" ในชุด "เครื่องต้น"

ภาพพระบรมฉายาลักษณ์ ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ในฉลองพระองค์เครื่องต้น ที่มี "นพพะอังษา" หรือ "นพอังษา" ซึ่งเป็น "อินทรชน" อยู่
 ที่ปลายแขนของ "ฉลองพระองค์ทรงประพาส" หรือ ฉลองพระองค์แขนสั้นตัวนอก (ฉลองพระ-
 องค์แขนยาวตัวในเรียกว่า "ฉลองพระองค์พระกรน้อย") ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นต้นแบบของเสื้อ
 ละครแขนสั้น ของละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์

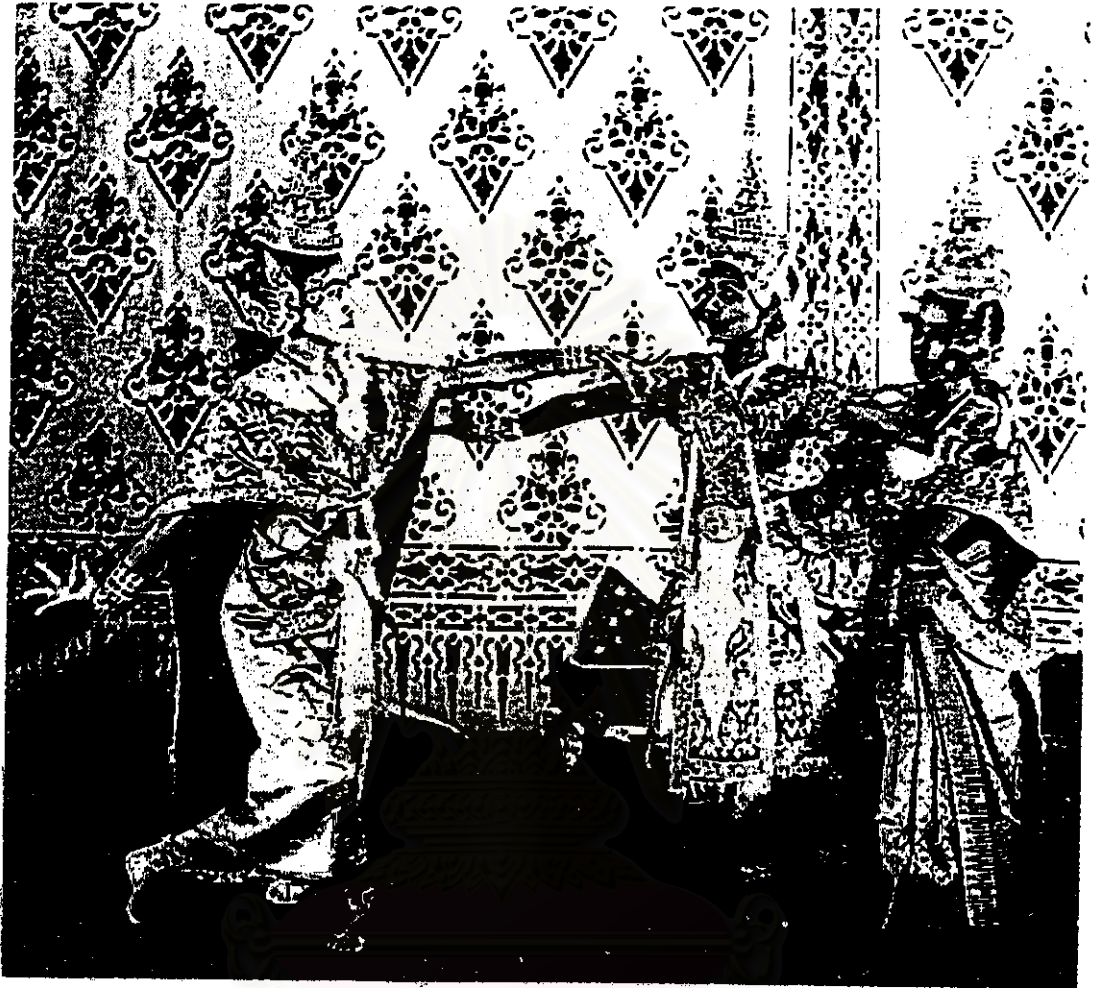
(ดูเรื่อง "ฉลองพระองค์พระกรน้อยทรงประพาส" ในหน้า 24.)

การเพิ่มเติมชิ้นส่วนเครื่องนงหนมและเครื่องประดับตามแบบภาพเขียน ของตัวนาง

นอกจากการคัดแปลงรูปแบบแขนเสื้อและกนกปลายแขนเสื้อของตัวพระแล้ว ละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ยังได้เพิ่มเติมชิ้นส่วนเครื่องแต่งตัวนางอย่าง ที่ไม่มีใช้กับตัวนางละครทั่วไป เช่น รัศมีสะเอว คาบทิศ และสังวาล (2 สาย) นอกจากนี้ยังมีการให้ตัวนางใช้ "สไบชายเดี่ยว" ในชุดยีนเครื่องนางค้าย

สาเหตุที่ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์นำเครื่องแต่งตัวที่โดยปกติจะเป็นของตัวพระมาใช้กับตัวนางนั้น สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดจากการแข่งขันกับละครผู้มีบรรดาศักดิ์โรงอื่นๆ ในด้านการสร้างเครื่องแต่งตัวให้แปลกตาแตกต่างกัน และเป็นเอกลักษณ์เฉพาะแต่ละโรงไม่ซ้ำกัน เช่น เมื่อละครกรมพระนราธาทำ "ชายฉ่า" แต่งยานางนาง ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็ทำ "รัศมีสะเอว" ใช้กับยานางนางบ้าง ละครกรมพระนราธาให้ตัวนางใส่สังวาล 2 เส้นใช้วักนี้ไต้ยามนาง ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็ให้ตัวนางใส่สังวาล 2 เส้นเหมือนกัน ละครกรมพระนราธาติด "คาบทิศ" ไว้ที่สังวาลทั้ง 2 ข้างแบบเดียวกับของตัวพระ แต่ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ติด "คาบทิศ" ไว้ในตำแหน่งที่ต่างกัน คือติดไว้ที่ข้างๆ รอยจีบหน้านางทั้ง 2 ข้าง โดยมีสังวาลอีกข้างละเส้นเป็นตัวโยงนำมาจากด้านหลังอีกทีหนึ่ง สายของสังวาล 2 เส้นนี้จะหึงดวงย่อยต่ำกว่าระดับขอบล่างของรัศมีสะเอว และส่วนที่ดวงย่อยของสังวาล เส้นนี้จะเป็นตัวยึดให้ตัวคาบทิศที่มีรูปทรงแปลกๆ คล้ายปลอกหรือของกริชนั้น หอคตัวตามแนวเฉียงได้ (ดูภาพในหน้าต่อไป)

ถึงแม้จะกล่าวได้ว่าละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์สร้างเครื่องแต่งตัวนางให้แปลกตาเพื่อแข่งขันกับละครผู้มีบรรดาศักดิ์โรงอื่นก็ตาม แต่หากพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างเครื่องแต่งตัวนางของละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์กับเครื่องแต่งตัวนางของละครกรมพระนราธาในส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาใหม่แล้ว จะพบว่าต่างก็มีที่มาจากภาพเขียนเช่นเดียวกัน แต่สิ่งที่ละครกรมพระนราธาทำแล้ว ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จะไม่ทำซ้ำ เช่น "ชายฉ่า" เป็นต้น แต่เครื่องประดับบางอย่างที่ต้องมีเหมือนกัน ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็จะเลี่ยงไปใช้ในแบบที่มีรูปทรงไม่ซ้ำกัน เช่น "คาบทิศ" ที่มีรูปทรงคล้ายปลอกหรือของของกริชดังกล่าว

ภาพเครื่องแต่งตัวพระและนาง ของละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 6
 ในภาพตัวนางมีการใช้ "รัดสะเอว" และ "สังวาลค์" แบบตัวพระ และที่สำคัญคือ
 มีการประดับ "ตาบทศ" ที่มีรูปทรงคล้ายปลอกหรือของกริชด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การใช้เครื่องประดับศีรษะประเภท "เครื่องเพชรลายโปร่ง"

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งอยู่ระหว่าง พ.ศ.2453 - พ.ศ.2468 นั้น ตรงกับ ค.ศ.1910 - ค.ศ.1925 ของประเทศทางตะวันตก ซึ่งอยู่ในช่วงสมัยของศิลปะที่เรียกว่า "อาค-เดโค"(ART DECO :1900-1930)พอดี ศิลปะแบบอาคเดโคเน้นความเรียบง่าย แต่สะกดตา ด้วยเส้นสายและรูปทรงแบบเรขาคณิต ศิลปะแบบนี้ได้แพร่หลายเข้ามาในประเทศไทยในลักษณะของ สิ่งของเครื่องใช้ รวมทั้งเสื้อผ้าและเครื่องประดับเพชรพลอยต่างๆ ซึ่งมีทั้งของจริงและของเทียม และในสมัยนั้นเองที่ได้เริ่มมี "สมัยนิยม"ในการใช้เครื่องประดับแบบเพชรเทียมกับเสื้อผ้าเครื่อง แต่งตัวประจำวัน (FASHION OF COSTUME JEWELRY) กันทั่วไปในกลุ่มชนชั้นสูงที่ชอบแต่งตัว นำสมัยในประเทศไทยด้วย

ในบรรดาเครื่องประดับเพชรเทียมชนิดต่างๆนั้น มี "ที่คาดผม" ชนิดหนึ่งซึ่งมีรูปทรง แบบ "มงกุฎฝรั่ง" มีลักษณะโปร่งบางเบา เป็นลวดเส้นบางๆ คัดเพชรเทียมชนิดกันแหลมเป็นแถว ตามเส้นลวดที่ซัดเป็นลวดลายอย่างง่ายๆ เวลาใช้จะนิยมนำมาคาดบนหน้าผากมากกว่าจะตั้งบนศีรษะ จากลักษณะดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่า "ที่คาดผมทรงมงกุฎฝรั่ง" นี้อาจเป็นต้นแบบให้ละครเจ้าคุณพระ-ประยูรวงศ์นำไปประดิษฐ์เป็น "บันจูเหรีจเพชร" ก็อาจเป็นได้ ทั้งนี้จากการศึกษาเปรียบเทียบลักษณะ รูปทรงของบันจูเหรีจที่มีมาแต่เดิมแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะรูปทรงที่คล้าย "มงกุฎฝรั่ง" อยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะคอนบนเหนือกรอบหน้า นอกจากนี้หากพิจารณาลวดลายของ "บันจูเหรีจเพชร" ที่มีลักษณะ คอนข้างคล้ายลวดลายแบบเรขาคณิตประกอบลวดลายแบบฝรั่งแล้ว อาจกล่าวได้ว่าน่าจะมีที่มาจาก ลักษณะของ "ที่คาดผมทรงมงกุฎฝรั่ง" ศิลปะแบบ "อาคเดโค" นั่นเอง

สำหรับสาเหตุที่สันนิษฐานว่า ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้นำเอาลักษณะของเครื่องประดับที่เป็นศิลปะแบบอาคเดโคมาประยุกต์ทำเป็น "บันจูเหรีจเพชร" นั้น ก็เพราะในประวัติของ ท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์นั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"สมัยนั้น (สมัย ร.5) เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ได้เป็นผู้นำแบบแต่งตัว "Leader of fashion" ของนางในอุยานาน"^{๕๒}

^{๕๒} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์", ประชุมบทละครคดีคำบริบท, หน้า 53.

นอกจาก "บันจู่เหรีจเพชร" แล้ว ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ยังได้ประดิษฐ์ "กระบังหน้าเพชร" ให้มีลักษณะที่เข้าคู่กันไ้กับบันจู่เหรีจเพชรด้วย

"บันจู่เหรีจเพชร" และ "กระบังหน้าเพชร" ลักษณะศิลปะแบบอาตเดโคประยุกต์นี้ ได้รับความนิยมและมีใช้มาจนถึงสมัยละครกรมศิลปากร โดยเฉพาะ "บันจู่เหรีจเพชร" นั้นได้ถูกกำหนดให้เป็นเครื่องประดับศีรษะพิเศษเฉพาะ "อิเหนา" ตอนปลอมตัวเป็น "บันหยี" และ "นงนา" ตอนปลอมตัวเป็น "อนาการณ" แต่ปัจจุบันจะไม่พบว่ามีการนำมาใช้อีก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทั้ง บันจู่เหรีจเพชรและกระบังหน้าเพชร เป็นของที่บอบบาง เมื่อแตกหักชำรุดก็ยากที่จะซ่อมแซมได้ง่าย เพราะต้องใช้วิธีซ่อมด้วยการเชื่อมโลหะ จะหากาวติดปิดของห้มอย่างเครื่องชริกไม่ได้

ภาพ "บันจู่เหรีจเพชร" ลักษณะศิลปะแบบ ART DECO ประยุกต์ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นของละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ในพระที่นั่งทักษิณานิรมล พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ภาพตัวละครของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ที่ตัวพระสวาม "บันจู่เหรีจเพชร" ใส่เสื้อแขนสั้นแบบ "ทรงประพาส" (โปรดสังเกตุลวดลายบนตัวเสื้อซึ่งแตกต่างจากทั่วไปที่มีกัณฑ์เป็นลายเส้นตัดของสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนตรงกลางเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์) ตัวนางมี รัตตะเอว สังวาลค์ และตาบทิศ

ภาพตัวละครของเจ้าคุณพระประยวงค์ ที่สวม "กระบี่หน้าเพชร"
ซึ่งถูกประดิษฐ์ให้มีลักษณะเข้ากับ "บันจู่เห็จเพชร"

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ใช้เครื่องประดับศีรษะแบบ "พระราชนครินทร์" ในรัชกาลที่ 6 ด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2468 - พ.ศ.2475)

เนื่องจากมีการยุบรวมกรมมหรสพพร้อมกับโรงเรียนพรานหลวง ซึ่งเป็นสถานศึกษาที่มีการสอนโขนละคร ในพระราชประสงค์ของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้ความเจริญทางด้านนาฏศิลป์พร้อมทั้งพัฒนาการของการสร้างเครื่องแต่งตัวละคร มีอันต้องหยุดชะงักลงไปพร้อมๆกันในช่วงระยะเวลาหนึ่งด้วย ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 7 นั้นนอกจากจะไม่มีการดัดแปลงหรือสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆเกี่ยวกับเครื่องแต่งตัวโขนละครแล้ว ยังไม่มีการอนุรักษ์ศิลปวัตถุอันเป็นพัสดข้าวของเครื่องใช้ในการแสดงนาฏศิลป์โขนละครตลอดจนหุ่นหลวง ดังเช่นที่ท่านอาจารย์ ธนิต อยุ่โพธิ์ ไท้กล่าวไว้ว่า

"ไม่มีใครเอาใจใส่ต่อพัสดข้าวของเครื่องใช้ของหลวง คงปล่อยให้ไปตามยถากรรม จึงเป็นช่องทางแก่ผู้ถือโอกาสหยิบฉวยได้สะดวก ท่านผู้หนึ่งเล่าว่า ของที่มีค่าทางศิลปะแต่ไม่มีค่าทางวัตถุ เช่น หัวหนักรัตนมาลาภายในกระโหลกจนบางคืนและเขียนด้วยช่างฝีมือเยี่ยม ทำด้วยฝีมือประณีตงดงาม ถกกองทิ้งไว้กลางเกลื่อนจนพวกเด็กๆเอาไปเตะกันเล่นต่างลกยาง ไม่มีใครเก็บ ไม่มีใครห้าม เพราะต่างคนต่างก็รู้สึกว่า หมกอำนาจ หมกหน้าที่ ใครก็ไม่ห้ามใครได้ ศิลปวัตถุฝีมือดีและพัสดข้าวของเครื่องใช้ของหลวงจึงสูญสลายไปเสียในระยะนั้นมากมายเป็นที่น่าเสียดายยิ่ง"^{๕๓}

กรมมหรสพได้ถูกรวมเข้าอยู่ในสังกัดกระทรวงวัง เมื่อ พ.ศ.2469 ส่วนเครื่องโขนละครและสัมภาระหึ่งปวง กรมมหรสพได้มอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งได้มีการกล่าวว่า

"จะได้มีการพิจารณาต่อไปว่า สิ่งใดควรจะรักษาไว้ หรือจะเลหลังออกเสียบ้าง"^{๕๔}

อย่างไรก็ตาม กรมมหรสพในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้กลับมีฐานะเป็นกองขึ้นอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 7 เพราะสาเหตุที่ทางราชการมีความจำเป็นต้องจัดการแสดงคอนรับแขกเมือง หรือในงานสำคัญต่างของทางราชการ แต่จากการศึกษาไม่พบหลักฐานที่แสดงว่า เครื่องแต่งตัวละครของกอง-

^{๕๓} ธนิต อยุ่โพธิ์, "ละคอนและโขนหลวงในรัชกาลที่ 6 ที่ 7", ศิลปะละคอนรำหรือคู่มือ-นาฏศิลป์ไทย, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์สหกรณ์การเกษตร, 2531), หน้า 105.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

มหรสพ กระหรวงวังในสมัยรัชกาลที่ 7 (ช่วงที่พระยานักกานรภักซึ่งกลับเข้ารับราชการอีกครั้ง ในปี พ.ศ.2469 เป็นข้ากำกับกรม) ได้มาจากไหน หรือมีใครรับผิดชอบหาขึ้นใหม่ และมีลักษณะ เป็นเช่นใด เพราะเครื่องโขนละครของเก่าได้มอบให้พิพิธภัณฑ์และเลหลังจำหน่ายไปหมดแล้ว ทั้งนี้ทราบแต่เพียงว่า

"สมัยรัชกาลที่ 7 ผู้เป็นช่างประดิษฐ์หัวโขนคือ นายจิตร พิมพโกวิท"^{๕๕}

สมัยรัชกาลที่ 8 (พ.ศ.2475 - พ.ศ.2489)

ถึงแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 8 จะได้มีการจัดตั้งกรมศิลปากรขึ้น และได้รับโอนศิลปิน ทางโขนละครและนักดนตรีปี่พาทย์ พร้อมทั้งรับโอนเครื่องดนตรีและเครื่องโขนละครของหลวงซึ่ง เหลืออยู่บางส่วนจากกระหรวงวัง มาสังกัดในกรมศิลปากรในกลางปี พ.ศ.2478 นั้น แต่จากการ ศึกษาไม่พบหลักฐานที่แสดงว่า มีการเปลี่ยนแปลงหรือคัดแปลงอะไรบางอย่างเกี่ยวกับการสร้างเครื่อง แดงตัวละคร ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องทั้งชุดพระและนางในสมัยรัชกาลที่ 8 อาจจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลยทั้งค่านการสร้างและการแต่ง

สมัยรัชกาลที่ 9 (พ.ศ.2489 - พ.ศ.2539 : มีที่ 50 ในรัชกาล)

ในช่วงค่นๆของสมัยรัชกาลที่ 9 การแสดงนาฏศิลป์โขนละครได้รับการฟื้นฟูและส่งเสริมจากทางราชการมากขึ้น โดยมีการเปิดโรงละครศิลปากรขึ้น การแสดงละครว่าได้รับการปรับปรุงให้ เป็นไปตามลักษณะการแสดงละครเวทีอย่างจริงจัง มีการใช้ฉาก แสงสี และเสียง รวมทั้ง อุปกรณ์ประกอบฉากและอุปกรณ์ประกอบการแสดงอย่างครบครัน ละครศิลปากรจึงได้รับความนิยม ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

^{๕๕} บัญญา นิตยสุวรรณ, "กรรมวิธีในการสร้างหัวโขน", นิทรรศการหัวโขน, (กรม-ศิลปากร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 7.

นอกจากอุปกรณ์ต่างๆแล้วสิ่งสำคัญอีกอย่างของละครศิลปากรคือ "เครื่องแต่งตัวละคร" เครื่องแต่งตัวของละครศิลปากร ซึ่งถือได้ว่าเป็นของที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9 นั้นมีมากมายหลายอย่าง แต่ส่วนใหญ่จะไม่เกี่ยวข้องกับเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องนั่ง สำหรับสิ่งที่ดัดแปลงหรือเป็นสิ่งที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่และเกี่ยวข้องกับชุดเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องจริง ๆ นั้นมีเพียง 3 อย่างเท่านั้น คือ เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของนางกินรี ในละครเรื่อง "มโนห์รา", เครื่องประดับศีรษะทั้งของพระและนางในละครเรื่อง "มโนห์รา" (เทวีนางและเทวีนาค) และอย่างที่สำคัญซึ่งถือได้ว่าเป็นการประดิษฐ์ขึ้นเพื่อชุดเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องอย่างแท้จริง คือ "ลายห้าย" หรือ "ห้ายชฎา" อันเป็นส่วนประกอบสำคัญส่วนหนึ่งที่ช่วยให้เกิดความมั่นคงในเวลาสวมใส่ ชฎา หรือ มงกุฎ ทั้งของพระและนาง

ลักษณะเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของ "ละครศิลปากร" ในสมัยรัชกาลที่ 9

จากการศึกษาเปรียบเทียบจากภาพถ่ายยุคต่างๆของละครศิลปากรนั้น อาจกล่าวได้ว่า ละครศิลปากรตั้งแต่ยุคแรกจนถึงยุคปัจจุบัน* ยังคงยึดถือและใช้รูปแบบของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องทั้งชุดพระและชุดนาง ที่จัดว่าเป็น "แบบดั้งเดิม" ที่มีใช้มาแต่โบราณกาล แต่ก็ได้ใช้บางสิ่งบางอย่างที่มี "รูปแบบพิเศษ" ที่ "ละครสมัยบรรดาศักดิ์" ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ได้คิดประดิษฐ์ไว้ด้วย เช่น ใช้ "ห้อยข้างแบบหางไหล" ของตัวพระที่ละครกรมพระนราธิวาสประดิษฐ์ไว้ โดยนำมาใช้เฉพาะกับ "ตัวพระสูงศักดิ์" เช่น พระราม พระลักษมณ์ และตัวเทพเจ้าต่างๆ

ส่วนเครื่องประดับศีรษะก็มี "บันจุเหรีจเพชร" ที่ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ประดิษฐ์ไว้ โดยจะใช้เฉพาะกับ "อิเหนา" และ "นงา" คอนปลอมตัวเป็น "บันหยี่" และ "อนุกรมณ"

* การแบ่งยุคละครศิลปากรในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ถือตามช่วงระยะเวลาดังนี้ คือ

ยุคแรก	ประมาณปีที่ 1-20	ในรัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2489 - พ.ศ. 2509)
ยุคกลาง	ประมาณปีที่ 20-40	ในรัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2509 - พ.ศ. 2529)
ยุคปัจจุบัน	ประมาณปีที่ 40-50	ในรัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2529 - พ.ศ. 2539)

เท่านั้น แต่ปัจจุบันจะไม่พบว่าละครศิลปากรนำ "บันจฺเหรีจเพชร" มาใช้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นเครื่องประดับศีรษะที่มีลักษณะโปร่งบางอาจชำรุดได้ง่าย จึงคงพบว่ามีการใช้แต่ "บันจฺเหรีจเงิน" (ที่ประดับเพชรกันตัด) มากกว่า

นอกจากนี้ในการศึกษาเปรียบเทียบจากภาพถ่ายยุคต่างๆของละครศิลปากรยังพบว่าเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในยุคแรกๆของละครศิลปากร ยังคงใช้ "สัคส่วน" ของเสี้ยวเครื่องนั่งหมวมทั้ง "วิธีแต่ง" ตามแบบเดิมที่มีมาแต่ครั้งโบราณกาลอยู่ เช่น ตัวพระนั่งสนับเพลาเชิงต่ำกว่าหัว-เขา ใสน้ำห้อยหน้าและผ้าห้อยข้างที่มีขนาดยาวจากเอวถึงกลางหัวเขา ใส่เสื้อแนบกระชับกับลำตัวและขวงแขนมาก ทิคอินทรชนแบบครอบไหล่ตามแนวตะเข็บรอยคอของตัวเสื้อกับแขนเสื้อ ส่วนตัวนางนั่งผ้าเชิงต่ำกว่ากลางน่อง ใสน้ำหมที่มีความกว้างหมแล้วริมผ้าจะตกคลุมประมาณเกินครึ่งของแขน-ท่อนบน เป็นต้น

แต่ละละครศิลปากรในยุคปัจจุบันจะใช้ "สัคส่วน" ของเสี้ยวและ "วิธีแต่ง" ที่แตกต่างจากยุคแรกๆมาก คือ สัคส่วนของเสี้ยวจะมีขนาดเล็กและแคบลงทั้งของตัวพระและตัวนาง ที่เห็นได้ชัดเจนก็คงเป็นผ้าห้อยหน้าห้อยข้างของตัวพระ และน้ำหมของตัวนาง ส่วนวิธีแต่งของตัวพระก็จะมีการนั่งสนับเพลาเชิงสูงเกือบคลุมเขาไม่มีคางนงผ้าคอนข้างรั้งเชิงผ้าอยู่ประมาณเหนือเขา แต่ใส่เสื้อไม่กระชับ ส่วนตัวนางนั้นเนื่องจากใสน้ำหมแคบจึงหมแบบจับกระทบเป็นมมไม่ค่อยได้ต้องใช้วิธีหมแบบพับแบนราบเป็นแผ่น ทำให้ "หน้าอก" ของตัวนางคบนราบต่างจากการหมแบบโบราณ

การสร้างรูปแบบ "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องของนางกนิรี"

ในปี พ.ศ. 2498 กรมศิลปากรได้จัดแสดงละครเรื่อง "มโนห์รา" ขึ้นเป็นครั้งแรก โดยปรับปรุงวิธีการแสดงมาจาก "ละครชาตรี" ดังนั้นในด้านการแต่งตัวจึงต้องใช้เครื่องแต่งตัวแบบยืนเครื่องเป็นหลัก นางมโนห์รานั้นเป็นนางกนิรีชั้นกษัตริย์ประเภทที่สามารถถอดคัมภีร์ถอดหางได้ จึงทำให้นางมโนห์รา(รวมทั้งพวกกนิรีที่ทั้งหมด)ต้องมีเครื่องแต่งตัว 2 ลักษณะ คือ เมื่อเวลาอยู่ในเมืองจะแต่งยืนเครื่องนาง แต่เวลาจะไปที่อื่นต้องใส่ปีกใส่หางแต่งเป็นนางครึ่งนก

เครื่องแต่งตัวของนางมโนห์ราเมื่อเวลาใส่ปีกใส่หางเป็นนางครึ่งนกลนั้น จะนงผ้าจับ 2 ชายพก มีรัดสะเอวคาดทับชายพกทั้ง 2 ข้างที่ถลกกริตให้แผ่กระจายออก หรือที่เรียกว่า "จับแผ่สองชายพก" ใส่เสื้อเกาะอก ใส่กรองคอที่มีส่วนปลายบนบานาเข็ดขึ้นเล็กน้อย ส่วนเวลาอยู่ในเมือง

นางมโนห์ราจะแต่งตัวขึ้นเครื่องนาง หนึ่งผ้าจีบหน้านางชายพกเดี่ยว หนึ่งผ้าหมอนางและสวมกรองคอ
ธรรมดา

แต่จากการศึกษาพบว่าละคร เรื่องมโนห์ราที่กรมศิลปากรนำกลับมาเล่นในยุคนั้น
ได้มีการเปลี่ยนแปลงด้านเครื่องแต่งตัวบ้างเล็กน้อย โดยเฉพาะชุดขึ้นเครื่องของนางกินรีตอนเวลา
อยู่ในเมือง ซึ่งแต่เดิมหนึ่งผ้าจีบหน้านางไว้ชายพกเดี่ยวนั้น ได้เปลี่ยนมาเป็นหนึ่งผ้า "จีบแย้สองชายพก"
มี "รัดสะเอว" แบบคอนแดงเป็นนก และใช้กรองคอแบบที่มีส่วนปลายมนฆ่า เชิดขึ้นเล็กน้อยด้วย

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 9 นี้ได้มีการดัดแปลงเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่อง
ด้วยการผสมผสานระหว่างเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องนางแบบธรรมดา กับเครื่องแต่งตัวนางกินรี เกิดเป็น
"เครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องของนางกินรี" ขึ้นอีกแบบหนึ่งด้วย

การประดิษฐ์ "เทร็ดนาง" และ "เทร็ดชาตรี"

ในการแสดงละครเรื่องมโนห์ราครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2498 นั้น เครื่องแต่งตัวนาง
มโนห์ราต้องมี 2 แบบดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ท่านอาจารย์ โหมท ว่องสวัสดิ์^{***} ได้ออกแบบเครื่องแต่ง-
ตัวของละครเรื่องนี้ ออกแบบเครื่องประดับศีรษะให้ตัวนางมโนห์ราใหม่ เพื่อให้มีลักษณะที่คล้าย
กับ "มงกุฎนักษัตรีย์" เพราะต้องใส่กับชุดเครื่องแต่งตัวขึ้นเครื่องนาง แต่ต้องมีขนาดที่ไม่สูงเท่ากับ
มงกุฎนักษัตรีย์แบบเดิม เพราะต้องใส่กับชุดนางกินรีได้อย่างพอเหมาะไม่สูงใหญ่เกินไป นอกจากนี้ยัง
ต้องมีลักษณะที่เข้ากันได้กับ "เทร็ด" ของตัวพระด้วย

เครื่องประดับศีรษะของนางมโนห์ราที่ท่านอาจารย์ โหมท ว่องสวัสดิ์ ออกแบบนั้น
ดัดแปลงมาจาก "เกี้ยวยอด" อันเป็นเครื่องประดับศีรษะนางกินรีในภาพเขียนไทย แต่คงเนื่องจาก

* การหนึ่งผ้าจีบแย้สองชายพกนั้น สันนิษฐานว่าอาจจะมาตั้งแต่ครั้งละครเรื่อง "จันทกินรี"
ของคณะละครวังเพ็ชรบรมย์ โดย สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ทรงเป็นผู้ออกแบบ แต่ไม่มีหลักฐาน
ที่ยืนยันได้ แม้จากการสัมภาษณ์ท่านอาจารย์ เถลย ศุภะวณิช อดีตตัวละครของวังเพ็ชรบรมย์

** ท่านอาจารย์โหมท ว่องสวัสดิ์ เกิดในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2439 บิดาชื่อน
ชนสนทรเทพเลขา ปัจจุบันมีอายุ 100 ปี อดีตเป็นผู้เชี่ยวชาญการช่างนาครของกรมศิลปากร ได้รับ
ยกย่องเชิดชวเกียรติเป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (จิตรกรรม) ในปี พ.ศ. 2530

ต้องมีลักษณะพิเศษดังกล่าว เครื่องประดับศีรษะนางมโนห์ราจึงออกมามีลักษณะคล้ายกับมงกุฎกษัตริย์ผสมกับเกี้ยวยอด แต่เล็กและเล็กกว่ามงกุฎกษัตริย์ ซึ่งในระยะแรกๆยังเรียกกันว่า "มงกุฎกษัตริย์ของนางกนิรี" แต่ต่อมาได้เรียกกันว่า "มงกุฎกนิรี"^{๕๖}

ส่วนเครื่องประดับศีรษะของตัวพระสนนในละครเรื่องเดียวกันนั้น ได้มีการดัดแปลงจากรูปแบบของ "เทริด" แบบเดิมผสมกับ "เทริดยอด" (ที่เป็นเครื่องประดับศีรษะแบบพระราชประติษฐ์ มีใช้ในละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6) กลายเป็นเทริดที่มีส่วนกลางของปลียอดเป็นม้วนมวยผมประดับอัญมณี เมื่อแรกใช้มันเรียกว่า "เทริดพระสนน"

อนึ่งเนื่องจากในละครเรื่องมโนห์รานั้นมีระบำซึ่งเป็นที่นิยมกันมากอยู่ชุดหนึ่ง คือ "ชัชชาตรี" เครื่องแต่งตัวของระบำชุดนี้จะเป็นเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องแบบพระสนน และ มโนห์รา (แบบนางครึ่งนกแต่ไม่ใส่ปีกใส่หาง) ซึ่งต้องใช้ "เทริดพระสนน" และ "มงกุฎกนิรี" ด้วย จึงทำให้เครื่องประดับศีรษะทั้ง 2 อย่างนี้ได้ชื่อใหม่ในภายหลังว่า "เทริดชาตรี" และ "เทริดนาง"

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าทั้ง "เทริดชาตรี" และ "เทริดนาง" นั้นเป็นเครื่องประดับศีรษะประเภทหนึ่งที่ใช้กับเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องพระและนาง ที่ประติษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9

การประติษฐ์ "ลายห้าย" หรือ "ห้ายชฎา"

ในการสวมใส่เครื่องประดับศีรษะประเภทมงกุฎหรือชฎานั้น ผู้สวมใสมักจะประสบปัญหาเรื่องขนาดของมงกุฎหรือชฎาที่สวมไม่พอเหมาะพอดีกับขนาดของศีรษะ ซึ่งส่วนมากมักจะหลวมกว่าศีรษะ โดยเฉพาะผู้สวมใส่ที่เป็นผู้หญิง จึงมักต้องมีการนำ "นวม" รมโคลงเล็กๆมาหนุนให้กระชับกับศีรษะ หรือหากไม่มีนวม ผู้สวมใสมักจะใช้ผ้าชิ้นเล็กๆ เช่นผ้าเช็ดหน้ามาพันและหนีบไว้กับขอบของ "เกี้ยวมาลา" กลางศีรษะคานหลัง ทำให้การสวมใสมงกุฎหรือชฎานั้นคือความงามลงไปมาก

จากปัญหาดังกล่าวนี้นี้ทำให้ คณะชิต แก้วดวงใหญ่ ช่างสิริภรณ์เอกในสมัยรัชกาลที่ 9 ได้ค้นคิดประติษฐ์ "ลายห้าย" หรือ "ห้ายชฎา" ขึ้นเพื่อให้เป็นเครื่องปกปิดการหนุนศีรษะ นอกจากนั้นยังเป็นการตกแต่งเพิ่มเติมให้มงกุฎและชฎามีความงามมากขึ้นอีกด้วย ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ารูปแบบของมงกุฎและชฎาต่างๆที่มีมาแต่โบราณได้มีรูปแบบที่ "ลงตัว" อย่างที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 9 นี้เอง

^{๕๖} สัมภาษณ์ อาจารย์ จักรพันธ์ โปษยกฤต, 20 สิงหาคม 2538.

สรุปบทที่ 2

วิวัฒนาการของเครื่องแต่งตัวชุดพระและนาง ที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 นี้ พอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้

เครื่องแต่งตัวชุดพระและนางของละครว่าที่เรียกว่า "เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง" นั้น มีความเป็นมาจากการดัดแปลงรูปแบบของ "เครื่องต้น" อันเป็นเครื่องทรงขององค์พระมหากษัตริย์ คำว่า "ยืนเครื่อง" มีที่มาจากสาเหตุที่ว่า ละครว่าที่มีมาแต่สมัยอยุธยาเล่นแต่เรื่องประเภทจักรวาลวงศ์ ละครโรงหนึ่งมีตัวละครประมาณ 3 ตัว แต่มีตัวนายโรงเพียงตัวเดียวที่แต่งเครื่องละคร เล่นเป็นตัวกษัตริย์หรือเทวดาในเรื่อง จึงเรียกว่า "ตัวยืนเครื่อง" และเรียกเครื่องแต่งตัวที่นายโรงนั้น แต่งว่า "ยืนเครื่อง"

เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องน่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893-2171) เพราะมีหลักฐานที่กล่าวถึงเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องปรากฏอยู่ใน "กฎหมายศักดินาพลเรือน" ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ 1 (พงั่ว)

ลักษณะของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น สมเด็จพระยาคำรง-ราชานาภาพ ทรงสันนิษฐานว่ามีลักษณะเหมือนเครื่องแต่งตัวเทวดาในภาพจำหลักบนบานซุ้มพระเจดีย์ วัดพระศรีสรรเพชญ์ ในอยุธยา และในภาพเขียนหลังบานประตูพระอุโบสถ วัดใหญ่ จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งมีลักษณะสำคัญ "นั่งสนับเพลาเชิงกรอมถึงข้อเท้า นั่งผ้าหยักรังจีบโจงไว้ทางหงส์ สวมเครื่องอาภรณ์กับตัวเปล่า ไม่ใส่เสื้อ และศีรษะสวมเทริด" นอกจากนี้ยังไม่มี "ห้อยหน้า" "ห้อยข้าง" อย่างของละครทุกวันนี้ คงมีแต่ "ผ้าคาดเอว" ที่คาดแล้วปล่อยให้ชายผ้าห้อยลงมาเฉยๆ

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลาง (พ.ศ. 2171-2246) สันนิษฐานว่าละครได้นำเอา ลักษณะของ "ชายแครงประดับพลอยต่างๆ ห้อยหน้า" ซึ่งเป็นชิ้นส่วนของ "เครื่องต้น" สมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) มาเป็นแบบอย่างของ "ผ้าห้อยหน้า" ที่ใช้ผูกทับเงื่อนนมของผ้าคาดเอว และคำว่า "ห้อยหน้า" นั้นก็สันนิษฐานว่าเป็นการเรียกตามคำที่กำกับมาเพื่อบอกวิธีการใช้หรือบอกตำแหน่งในการใช้ "ชายแครงประดับพลอย" นั้นเอง

ส่วนคำว่า "ห้อยข้าง" นั้นสันนิษฐานว่ามาจากการที่ละครได้ดัดแปลง "ผ้าคาดเอว" ซึ่งเรียกชื่อตามชิ้นส่วนของเครื่องต้นว่า "เจียรระมัด" นั้นให้ดูเรียบร้อยไม่เหอะเหะในเวลาคาด

ด้วยการแบ่งผ้าคาดเอวออกเป็น 3 ท่อน ท่อนกลางยังเรียกว่า "เจียรระบาท" อยตามเดิม แต่ท่อนปลายทั้ง 2 ท่อนไขว้กันให้ห้อยลงมาที่หน้าขาทั้ง 2 ข้างนั้นเรียกว่า "ห้อยข้าง" อย่างไรก็ตามคำว่า ห้อยข้างนั้นเป็นชื่อเรียกเฉพาะของเครื่องแต่งตัวละครเท่านั้น

เนื่องจากพวกละครนิยมเรียกชื่อชิ้นส่วนต่างๆของเครื่องแต่งตัวละคร ตามอย่างชื่อชิ้นส่วนของเครื่องดนตรี จึงนิยมเรียก "ห้อยข้าง" และ "ห้อยหน้า" เป็น "ชายไหว" และ "ชายแครง" ตามไปด้วย แต่โดยทั่วไปเมื่อเวลาเรียกชื่อสามัญจะเรียกว่า "ห้อยหน้า" ก่อน "ห้อยข้าง" ดังนั้นพอนานๆเข้าจึงเกิดการเข้าใจผิดและเรียกสลับกัน กลายเป็นเรียก "ห้อยหน้า" ว่า "ชายไหว" และเรียก "ห้อยข้าง" ว่า "ชายแครง" ไปในที่สุด

สำหรับ "เครื่องแต่งตัวนาง" หรือเครื่องแต่งตัวย่นเครื่องชคนางนั้น สันนิษฐานว่ามีขึ้นภายหลัง เมื่อละครเป็นที่นิยมมากขึ้น จึงมีการคิดประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวเพิ่มขึ้นจากเดิมที่มีแต่เพียงชุด "ย่นเครื่อง" หรือเครื่องแต่งตัวชคพระเพียงอย่างเดียว

เครื่องแต่งตัวนางมีน้อยชิ้นกว่าของตัวพระ เพราะมีแค่ส่วนละชั้น คือมีผ้าอังฉิ่นหนึ่งและผ้าหม่มฉิ่นหนึ่ง "ผ้าหม่มนาง" นั้นดัดแปลงมาจาก "ผ้าคล้องไหล่" ซึ่งแต่เดิมเป็นการคล้องผ้าบนไหล่ทั้งชายผ้าทั้ง 2 ข้างไปทางด้านหลัง

เดิมละครที่เล่นกันอยู่ทั่วไปในกรุงศรีอยุธยาเป็น "ละครผู้ชาย" แต่ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) สมัยอยุธยาตอนปลาย ได้มี "ละครผู้หญิง" เกิดขึ้นจากพวกนางในของหลวงซึ่งเรียกว่า "ละครนางใน" หรือ "ละครใน" จึงทำให้ต้องมีการดัดแปลงชุด "ย่นเครื่อง" เพื่อให้เหมาะแก่การที่ผู้หญิงซึ่งเป็นนางรำของหลวงจะแต่งได้โดยไม่มาเกียดคือ ให้มีการใส่เสื้อแขนยาวถึงปลายแขนไม่ปล่อยตัวเปล่าอย่างละครผู้ชาย นางผ้าสาคูเชิงลงมาถึงเข่าไม่นั่งหยักนั่งอย่างละครผู้ชายนั่ง ส่วน "เครื่องแต่งตัวนาง" ก็ให้นั่งผ้าจีบกรอมถึงท้องน่อง หม่มผ้าซึ่งเปลี่ยนจากการคล้องไหล่มาเป็นการหม่มแบบโอบพันรอบตัวสะพักสองข้างทั้งชายไปด้านหลัง ให้ชายผ้าเสมอน่อง

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 การเล่นละครได้รับความนิยมมากขึ้น พวกละครจึงมีการแข่งขันกันมากในทุกๆด้าน รวมทั้งด้านเครื่องแต่งตัวละคร จึงมีการประดิษฐ์ชิ้นส่วนต่างๆของเครื่องแต่งตัวละครให้ใกล้เคียงกับลักษณะรูปแบบของ "เครื่องดนตรี" มากขึ้น ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องทรงออกพระราชกำหนดใน "กฎหมายตราสามดวง" ห้ามไม่ให้

ละครท่า มงกุฎ ชฎา มีกรรเจียกจร ดอกไม้ทัด ไม่นุ่งผ้าจีบโจงไว้ทางหงส์ และท่าชายไหวชาย-
แครงอย่างเครื่องต้น โดยให้ตัวยืนเครื่องนุ่งผ้า "จีบโจงอย่างโชน" ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะเป็นการ
นุ่งผ้าแบบ "จีบโจงกันแผ่นดิน" (อย่างที่ตัวยักษ์และตัวลิงนุ่ง) และให้ตัวนางใส่แต่ "รัดเกล้า" โดยไม่
ให้มี กรรเจียกจร และ ดอกไม้ทัด แต่ทั้งนี้อาจไม่รวมถึงการแต่งตัวของพวกละครหลวงด้วย

สำหรับเครื่องแต่งตัวของละครหลวงในรัชกาลที่ 1 นั้น สันนิษฐานว่าในตอนต้นๆของ
รัชกาล เสื้อละครยังคงไม่มี "อินทรชุน" แต่มีเสื้อหิ้งแบบแขนสั้นและแขนยาวแล้ว และถ้าใส่เสื้อ
แขนยาวต้องใส่เสื้อแขนสั้น ซึ่งมี "กนกปลายแขน" หับอีกหนึ่งตัว อินทรชุนนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะเกิด
มีขึ้นภายหลังจากการแต่งบทละครพระราชนิพนธ์เรื่อง "รามเกียรติ์" (ร.1) แต่น่าจะมีขึ้นก่อนที่จะ
มีการแต่งเรื่อง "อิเหนา" (ร.1) ทั้งนี้เพราะในเรื่องรามเกียรติ์ไม่ปรากฏคำว่า "อินทรชุน" เลย
แต่พบว่ามีกล่าวถึงอยู่ในเรื่องอิเหนา ที่แต่งขึ้นภายหลังเรื่องรามเกียรติ์

เครื่องประดับศีรษะที่ใช้กับเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องชดพระและนางในสมัยรัชกาลที่ 1
นั้น ตัวพระมี มงกุฎ มงกุฎกวาง และชฎาเดินหน ส่วนตัวนางมี รัดเกล้า กระจับปี่หน้ากับเกี้ยวรัดมวยผม
ศิโรเพรุณี และ มงกุฎ

"รัดเกล้า" ที่มีใช้ในรัชกาลที่ 1 นั้น สันนิษฐานว่าเป็น "รัดเกล้าเปลว" ที่มีใช้มา
ตั้งแต่ในสมัยอยุธยาแล้ว ส่วน "กระจับปี่หน้า" นั้นแต่เดิมเชื่อกันว่าเป็นของที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาล
ที่ 2 (เพื่อให้เข้ากับบันจ้เห็จ) แต่ก็พบว่ามีใช้ในรัชกาลที่ 1 แล้วทำนองเดียวกับ "มงกุฎ" ซึ่ง
น่าจะหมายถึง "มงกุฎนัครีย์" ที่แต่เดิมก็เชื่อกันว่าประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ก็พบว่ามีใช้ใน
รัชกาลที่ 1 แล้วเช่นกัน ส่วน "ศิโรเพรุณี" นั้นสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น "เกี้ยวยอด" ที่มีใช้มาแล้ว
ตั้งแต่ในสมัยอยุธยา เพราะมีปรากฏอยู่ทั่วไปในภาพเขียนสมัยอยุธยา

สมัยรัชกาลที่ 2 รูปแบบของเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องยังคงไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือ
คิดแปลงใดๆ หากแต่พบว่ามีการใช้วัสดุในการปักหลายชนิด เช่น เลื่อม เงินคน ปีกแมงทับ ทองแดง
และ ไหมทอง ซึ่งเป็นวัสดุที่ใช้ในการปักแบบ "หักทองขวาง" อันเป็นวิธีการปักที่ได้รับมาจากชาวจีน
กวางตุ้ง แต่เป็นที่นิยมนำมาปักกับเครื่องละครไทยอย่างมาก จึงมีการกล่าวถึงชิ้นส่วนเครื่องแต่งตัว
หลายอย่างที่ปักแบบ "หักทองขวาง" ในบทละครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 ทั้งบทละครใน และบท-
ละครนอก

ส่วนเครื่องประดับศีรษะนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการประดิษฐ์เครื่องประดับศีรษะเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งอย่าง คือ "บันจฺเหรีจ" เพื่อใช้แทนผ้าโพกศีรษะ มีใช้ในละครในเรื่องอิเหนาเป็นเรื่องแรก บันจฺเหรีจในสมัยแรกสร้างนั้นไม่มีกรอบหน้าและกรรเจียกจร แต่คงลักษณะของที่มาอย่างเห็นได้ชัดคือ "ปมผูกผ้า" ที่ด้านหลัง เมื่อเวลาใส่จะใช้สายรัดคางด้วย

สำหรับเครื่องประดับศีรษะของตัวนางนั้นพบว่ามีการกล่าวถึง "มงกุฎพระบตรี" และ "รัดเกล้า" ว่าเป็นเครื่องประดับศีรษะของ นางบษบา และนางสีดา ในบทละครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 เรื่องอิเหนา และรวมเกียรติ ทั้งนี้พิจารณาจากฐานานศักดิ์ของตัวนางทั้งสอง ที่เป็น "ตัวนาง-สูงศักดิ์" แล้ว สันนิษฐานว่าทั้ง มงกุฎพระบตรี และ รัดเกล้า ดังกล่าว น่าจะหมายถึง "รัดเกล้ายอด" ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า "รัดเกล้ายอด" น่าจะมีเข้ามาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว (ไม่ใช่ตามที่เชื่อกันแต่เดิมว่าเป็นของประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4)

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดละครจึงทรงยกเลิก "ละครหลวง" ทำให้ละครเจ้านายและชนนางผู้มีบรรดาศักดิ์ พวกนี้ละเมิดข้อห้ามบางอย่างในพระราชกำหนดว่าด้วยเครื่องแต่งตัวละครวังรัชกาลที่ 1 เช่น มีการนุ่งผ้าจีบโจ้วหางหงส์ มีการใช้กรรเจียกจร และคอกไม้ทัด กันอีก

เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงต้องโปรดให้มีการประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงขึ้นอีก โดยมีการห้ามใช้ "รัดเกล้ายอด" และ "เครื่องแต่งตัวลงยา" ส่วนสาเหตุที่ทรงห้ามใช้รัดเกล้ายอดนั้น สันนิษฐานว่าเนื่องมาจากเป็นเพราะรัดเกล้ายอด มีลักษณะและรูปทรงคล้ายคลึงกันกับ "จุลมงกุฎ" หรือ "พระเกี้ยวยอด" ซึ่งทรงต้องการให้เป็น "พระราชสัญลักษณ์" ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้มีความหมายต่อเนื่องกับพระราชสัญลักษณ์ของพระองค์ ที่เป็นรูป "พระมหามงกุฎ"

สำหรับเครื่องแต่งตัวลงยาที่รัชกาลที่ 4 ทรงห้ามไม่ให้มีการใช้ในละครด้วยนั้น สันนิษฐานว่าเป็นการห้ามไม่ให้ย่นหัว ขฎา และ รัดเกล้าทองคำใส่ละครให้เหมือนละครหลวงทางหนึ่ง เพราะการทำเครื่องแต่งตัวลงยาราชวาทันนั้นต้องทำกับทองคำจริงๆ

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น นอกจากจะกลับมามี "ละครหลวง" ขึ้นอีกแล้ว ละครเจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ยังมีอยู่ด้วยกันหลายโรง แต่มีพวกหนึ่งหัดตัวละครไว้เล่นคึกกันเอง ตัวละครไม่ได้แต่งเครื่อง หรือแต่งแต่นอยในเวลาเล่น เรียกว่า "ละครกมปนี"

ในสมัยรัชกาลที่ 5 "ละครในของหลวง" มีการแต่งตัวด้วยเครื่องแต่งตัวอย่างบางเบา เพราะตัวละครเป็นผู้สูงอายุที่เคยเป็นละครหลวงเมื่อครั้งรัชกาลที่ 4 มาก่อน ส่วน "ละครนอกของหลวง" หรือที่เรียกว่า "ละครคนแก่" ก็ไม่ได้แต่งเครื่องเหมือนกัน แต่ตัวเอกมีการแต่งแบบ "กึ่งยี่นเครื่อง" สำหรับละครนี้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งมีอยู่ด้วยกันหลายโรง ต่างก็มีการประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวให้มีความแปลกแตกต่างกันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะโรง เช่น ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีการตัดแปลงหน้าหมองจากเดิมที่เป็นชั้นสีเหลืองมันฉ่ำ มาเป็นคัตให้เรียวแหลมลงมาจากโหลถึงเอว โดยไม่ต้องใช้วิธีจิมพับเป็นมมแบบเดิม และตัวละครทั้งพระและนางมีการประดับมาด้วยอินทรขจรปชอกนกด้วย ส่วนละครกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีการตัดแปลงห้อยข้างของตัวพระเป็น "ห้อยข้างแบบหางโหล" และเพิ่มเติม "ชายผ้า" ที่นางของตัวนาง และใช้ "เพชรหลา" กับ "เพชรกันคัต" ทำเครื่องประดับชนิดต่างๆ เกือบทั้งหมด จนทำให้เครื่องละครมีลักษณะคล้าย "กอนเพชร"

เนื่องจากความนิยมนำเพชรหลาและเพชรกันคัตมาทำเครื่องประดับ จึงทำให้เกิดการประดิษฐ์เครื่องประดับต่างๆรวมทั้งเครื่องประดับศีรษะประเภท "เครื่องเงินประดับเพชรกันคัต" ซึ่งต่อมาได้มีการนำไปนำไปประกอบกับเครื่องประดับศีรษะที่ทำด้วยเครื่องชี่รักแบบเดิม กลายเป็นเครื่องประดับศีรษะแบบกลมผสมเครื่องชี่รักกับเครื่องเงิน ซึ่งเป็นที่นิยมมาจนถึงปัจจุบัน

สมัยรัชกาลที่ 6 เครื่องแต่งตัวยืนเครื่อง "แบบดั้งเดิม" ของละครหลวง นิยมใช้ลวดลายประเภทลายกนกมากขึ้น และการปักก็มีการหนดตัวลายให้แน่นมากขึ้นกว่าการปักแบบเบาๆอย่างเดิม ทำให้เห็นลวดลายได้ชัดเจน

นอกจากเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องแบบดั้งเดิมแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 6 ละครของหลวงยังมีการแต่งเครื่องแต่งตัว "แบบพระราชประดิษฐ์" ด้วย ส่วนละครนี้มีบรรดาศักดิ์ที่เริ่มออกแสดงในสมัยรัชกาลที่ 6 และมีเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องที่แปลกไปจากละครนี้มีบรรดาศักดิ์โรงอื่นๆคือ ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ที่มีการใช้เสื้อละครของตัวพระแบบ "ทรงประพาส" ที่มีแขนเสื้อสั้นมาก และมีกนกลายแขนแบบ "พระนบ" หรือ "นพองสา" ของชุดเครื่องต้น ส่วนตัวนางมีการใช้ "รัดสะเอว" "สังวาลค์" และ "ตามทิศ" ตามแบบภาพเขียนด้วย นอกจากนี้ยังมีการประดิษฐ์ "บันจู่เห็จเพชร" และ "กระบังหน้าเพชร" ที่มีลักษณะเป็นเครื่องประดับศีรษะประเภทเครื่องเพชรลายโปร่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะ "อาตเคโค" ของประเทศทางตะวันตกด้วย

สมัยรัชกาลที่ 7 และรัชกาลที่ 8 ลักษณะของเครื่องแต่งตัวยีนเครื่องชดพระและนาง โดยทั่วไปแล้วยังคงไม่มีการเปลี่ยนแปลงในสิ่งใดๆ

สมัยรัชกาลที่ 9 ลักษณะของเครื่องแต่งตัวยีนเครื่องชดพระและนางก็ยังคงมีลักษณะที่เรียกได้ว่ามีรูปแบบ "แบบดั้งเดิม" ที่มีใช้มาตั้งแต่ในสมัยโบราณกาล แต่ก็ได้มีการนำลักษณะที่มี "รูปแบบพิเศษ" ของชิ้นส่วนเครื่องแต่งตัวบางอย่าง ที่ละครสมัยบรรดาศักดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ได้ประดิษฐ์ไว้ มาใช้เฉพาะ "ตัวพระสูงศักดิ์" เช่น "ห้อยข้างแบบหางไหล" ของละครกรมพระนราฯ และ "บันจู่เห็จเพชร" ของละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์

ส่วนเครื่องแต่งตัวละครที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่โดยอิงลักษณะของเครื่องแต่งตัวยีนเครื่องนางได้แก่ "เครื่องแต่งตัวยีนเครื่องของนางกนิรี" ในละครเรื่อง "มโนห์รา" และจากชุดเครื่องแต่งตัวของละครเรื่องนี้เองจึงได้มีการประดิษฐ์เครื่องประดับศีรษะที่ใช้กับเครื่องแต่งตัวยีนเครื่องอีก 2 อย่างคือ "มงกุฎกนิรี" หรือ "เทริดนาง" และ "เทริดชาตรี"

สำหรับการประดิษฐ์เครื่องประดับที่ถือได้ว่าเป็นเครื่องประดับชิ้นสุดท้ายของชุดเครื่องแต่งตัวยีนเครื่องทั้งพระและนาง ที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 9 นี้คือ "สายห้าย" หรือ "ห้ายชฎา" ที่เป็นชิ้นส่วนหนึ่งของมงกุฎและชฎา ซึ่งกล่าวได้ว่าทำให้รูปแบบของมงกุฎและชฎาต่างๆที่มีมาแต่ครั้งโบราณกาล ได้มีรูปแบบที่ลงตัวอย่างที่สละสลวย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย